

Ruhların Dayanağı: Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin *Emînü'l-ervâh* Adlı Tiryakı (İnceleme, Metin ve Çeviri)

Öz: Bu çalışmada filozof ve tabip Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin (ö. 547/1152) *Emînü'l-ervâh* adlı tiryakı incelenmiş, neşredilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Tek nüshası bulunan metin, çok kıymetli bir tıp mecmuası içinde günümüze ulaşmıştır (Manisa YEK, 1781). Abdüllatif el-Bağdâdî'nin (ö. 629/1231) öğrencisi ve iş arkadaşı tabip Zekeriyâ b. Bilâl el-Merâğî (630/1232–3'te hayatta) tarafından istinsah edilen mecmua içinde, bu ikili arasında Bağdâdî tarafından kaleme alınmış dört kiraat kaydı bulunmaktadır. Mecmuada tam ya da eksik otuz bir ayrı istinsah/not mevcuttur. Bunların dokuzu müstakil eserdir ve dördü de bilinen tek nüshadır. Nüsha; Abdüllatif el-Bağdâdî, Zekeriyâ el-Merâğî ve de Tâceddin el-Bulgârî (619/1222'de hayatta) biyografisi için önemli bir kaynak durumundadır.

Emînü'l-ervâh, özellikle müzmin ateşli hastalıklara, müzmin öksürüklere ve zehirli ısırlıklara iyi gelen bir ilaç terkididir. Eser, müellifin diğer ilaç formülü *Beryâ'sâ* gibi sadece uzmanlarının anlayabileceği şifreli bir dille kaleme alınmıştır. Tabip Bedreddin Sivâr b. Bahtiyâr ez-Zencânî (556/1161'de hayatta), *Cevâmîu'l-edviyeti'l-müfredde ve'l-mürekkibe* adlı kitabında metnin şifrelerini çözmeye çalışmıştır. İnceleme sonunda, *Emînü'l-ervâh*'ın *Devâü'l-Kibrî* adlı kadim bir formül-den esinlendiği tespit edilmiştir. Önceki formüldeki iki ecza başka iki eczayla değiştirilmiş, birinin de toplamdaki ağırlığı azaltılmıştır. Önemlerine binaen Zencânî metnin tahkikiyle tercümesine, dört kiraat kaydına, mecmuadaki eserlerin dökümüne ek olarak yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tıp Tarihi, İslam Eczacılık Tarihi, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, Tiryak, Emînü'l-ervâh, Abdüllatif el-Bağdâdî.

The Custodian of Spirits: Abū al-Barakāt al-Bağhdādī's Theriac Called *Amīn al-arwāḥ* (Study, Edition and Turkish Translation)

Abstract: This study presents a critical edition and Turkish translation of *Amīn al-arwāḥ*, a theriac formulated by the philosopher and physician Abū al-Barakāt al-Bağhdādī (d. 547/1152). The only known copy of this text is preserved within a valuable medical compendium (Manisa YEK, 1781), copied by the physician Zakariyyā ibn Bilāl al-Marāghī (alive in 630/1232–3), a student and

colleague of ‘Abd al-Laṭif al-Baghdādī (d. 629/1231). This compendium also contains four reading records by al-Baghdādī, reflecting scholarly exchanges between him and al-Marāghī. Comprising thirty-one texts, some complete and others fragmentary, the compendium includes nine independent works, four of which are unique surviving copies. As such, the manuscript offers valuable biographical insights into ‘Abd al-Laṭif al-Baghdādī, Zakariyyā al-Marāghī, and Tāj al-Dīn al-Bulghārī.

Amīn al-arwāḥ is a compound designed to treat chronic fevers, persistent coughs, and venomous bites. Like Abū al-Barakāt’s other formula, *al-Barṣbā’thā*, the text employs a cryptic language accessible primarily to specialists. The physician Badr al-Dīn Siwār ibn Bakhtiyār al-Zanjānī (alive in 556/1161) attempted to decipher this coded language in his work *Jawāmi‘ al-adwiya al-mufrada wa al-murakka-ba*. This study reveals that *Amīn al-Arwāḥ* is based on the ancient formula *Dawā’ al-Kibrīt*, with two ingredients substituted and the quantity of another adjusted. Appendices provide al-Zanjānī’s edited and translated text, the four reading notes, and a complete listing of the compendium’s contents.

Keywords: History of Islamic Medicine, History of Islamic Pharmacy, Theriac, Abū al-Barakāt al-Baghdādī, Amīn al-arwāḥ, ‘Abd al-Laṭif al-Baghdādī.

Giriş

İslam dünyasında bilimsel tıbbın gelişim süreci kapsamlı bir çeviri hareketiyle yakından ilişkilidir. İlk çevrilen eserin bir tıp metni olması tıbbı verilen önemi ve önceliği göstermektedir. Bu çeviri faaliyetleri ağırlıklı olarak Grek tıp literatürüne odaklansa da Pehlevi, Hintçe ve Nabatça gibi dillerden de tıbbî eserler aktarılmıştır. Antik dönem mirasının özümsemesinin ardından, III./IX. yüzyıldan itibaren özgün çalışmaların üretimiyle İslam tıp geleneği teşekkül etmiştir. Bu gelenek, hem teorik hem de pratik tıbbi içeren ansiklopedik eserlerin yanı sıra anatomi, tıp etiği ve farmakoloji gibi spesifik alanlara odaklanan çalışmaları da kapsamaktadır.

İslam tıbbında ilaçlar genellikle, “Akrâbâzîn” başlıklı kitaplarda veya kitap bölümlerinde ele alınmıştır. Bu çalışmalarda göz ilaçları, mide ilaçları, merhemler ve tiryaklar gibi farklı kategorilerde tıbbî formüller bulunmaktadır. Bağımsız olarak kaleme alınmış tiryak eserleri de mevcuttur.

İslam tıp tarihinde en saygın ve meşhur tiryak, Roma İmparatoru Nero’nun (salt. 54-68) hekimi Andromakhos (ö. 54 sonrası) tarafından geliştirilen ve *et-Tiryâku’l-fârûk* veya *et-Tiryâku’l-ekber* olarak adlandırılan formüldür.¹ Ayrıca *Mesrû-*

1 İbn Hebel el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-Muhtârât fi’t-tıbb* (Haydarabad: Dâiretü’l-Maârifil-Osmâniyye, 1362/1943), 2/210. Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi’nce desteklenen “11590” kodlu proje kapsamında hazırlanmıştır.

dîtûs, *el-Eflûnyâ er-Rûmî* ve *Devâü'l-Kibrît* hemen hemen ilgili her eserde yer alan önemli tiryaklardır.

“Tiryak” kelimesi, Grekçe *thêriakê* teriminin Arapçalaşmış halidir. “Vahşi hayvanlarla ilgili” anlamına gelen bu kelime, *thêrion* yani “vahşi hayvan” kelimesinden türetilmiştir. Tıbbî bir terim olarak tiryak, hayvan, bitki ve mineral kaynaklı zehirlerle karşı geliştirilen panzehirleri ifade eder. Ancak tiryak formüllerinde çok sayıda tıbbî eczanın kullanılması, bu bileşik ilaçların yalnızca panzehir olmaktan çıkarak çok sayıda hastalığı önleyen ve tedavi eden işlevsel ilaçlara dönüşmesine yol açmıştır.² Bu sebeple tiryak kavramını panzehir kavramına eşitlemek hatalıdır.

Tiryak kavramı ve ilgili literatürün önemli bir kısmı Grek tıbbına aittir. Fakat tiryakların tarihi, insanlığın doğada zehirli hayvanlarla birlikte yaşama tecrübesinin zorunlu bir sonucu olarak çok daha eskilere dayanmaktadır. MÖ 2100'lerden kalma Sümer tabletlerinde bal, sirke, adamotu, reçine, toz haline getirilmiş yılan ve kaplumbağa kabuğu gibi tiryaklarda kullanılacak malzemelere yer verilmiştir. Antik Mısır'da MÖ yaklaşık 1550 tarihli bir papirüste ve MÖ yaklaşık 1200 tarihli hiyeroglifte bir tiryak formülü ve MÖ 600-525 yıllarına ait papirüslerde yılan ısırığı tedavileri yer almaktadır. Hint Âyurveda tıbbının en önemli metinlerinden *Suşruta sambitâ* (MÖ 6. yy.) ve *Caraka sambitâ'da* (MÖ 2. yy) çok sayıda tiryak formülü bulunmaktadır.³

Tiryak kavramını başlığında taşıyan ilk eser, MÖ 3. yüzyılda yaşamış Tarentumlu Apollodôros'un *Peri Thêriôn* adlı çalışmasıdır. Sonrasında Kolophonlu Nikandros'un (MÖ 2. yy) *Thêriaka'sı* gelir. Nikandros şiir olarak kaleme aldığı bu çalışmasında ve *Aleksipharmaka'da* zehirli hayvanları, zehirlerinin etkilerini ve tedavilerini ele almıştır.⁴

2 Huneyn b. İshâk, *el-Mesâil fi't-tıbb li'l-müteallimîn* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Fatih, 3622/1), 44a-b; Henry G. Liddell - Robert Scott, “*θηριακός*” ve “*θηρίον*”, *A Greek-English Lexicon: A New Edition* (Oxford, Clarendon Press, [1940]), 1/799-800.

3 Martin Levey, *Early Arabic Pharmacology: An Introduction Based on Ancient and Medieval Sources* (Leiden: E. J. Brill, 1973), 6-16; Mehmet Kavak, *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 72-81; Lise Manniche, *Sacred Luxuries: Fragrance, Aromatherapy, and Cosmetics in Ancient Egypt* (New York: Cornell University Press, 1999), 54-55; Gonzalo Sanchez - W. Benson Harer, Jr., “Toxicology in Ancient Egypt”, *Toxicology in Antiquity*, ed. Philip Wexler (Londra - San Diego: Academic Press, 2019), 74.

4 Alain Touwaide, “Nicander, Thêriaka, and Alexipharmaka: Venoms, Poisons, and Literature”, *Toxicology in Antiquity*, ed. Philip Wexler (Londra - San Diego: Academic Press, 2019), 107-111.

Pontus kralı VI. Mithridatês'in (salt. MÖ 120-63) geliştirdiği "Mithridateios"⁵ adlı tiryak formülü de sıklıkla atıfta bulunulan tiryaklardan biridir.⁶ İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) hastalığının en ağır aşamasında bu ilaca başvurduğu bilinmektedir.⁷ Bu formül, Andromakhos'un daha sonra geliştirdiği altmış beş bileşenli "Galênê" (Huzur Veren/Dinginleştiren) adlı tiryakına ilham verecektir. Galênos da çok sayıda eserinde yüzlerce eski tiryak formülünü listelemiş ve kendi formüllerini sunmuştur.

Bu Grekçe eserlerin önemli bir kısmı, felsefe okullarının rotasını takip ederek Anadolu ve İran üzerinden Bağdat'a ulaşmıştır. Tıp gibi bilimsel eczacılık da, antik ve ortaçağ mirasının çevirisiyle başlamış ve II./VIII. yüzyıldan itibaren tiryak türü eserler ortaya çıkmıştır. İlk dönemde zehirler ve çözümlerini anlatan *es-Sümûm* başlıklı çalışmalar ve tiryak kitapları telif edilmiş, ardından daha kapsamlı *Akrâbâzînler* yazılmıştır. Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî tıbbî eserlerini önceleyen süreçte; Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), Yûhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857), Kindî (ö. 252/866 [?]), Sâbûr b. Sehl (ö. 255/869), Huneyn b. İshâk (ö. 260/873), İbn Vahşiyye (4./10. yüzyıl), İbnü't-Tilmîz (ö. 560/1165) gibi önemli isimler bu alanda önemli eserler vermişlerdir.⁸

Tıp bilgisinin geliştiği sonraki dönemlerde ise teorik ve pratik tıbbî bir araya getiren ansiklopedik eserler kaleme alınmış ve bu kitapların ilaç formüllerine yer veren bölümlerinde geniş tiryak koleksiyonları sunulmuştur. Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) *Firdevsü'l-hikme'si*, Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) *el-Hâvî'si*, Mecûsî'nin (ö. 384/994 [?]) *Kâmilü's-sınâa'sı*, Mesîhî'nin (ö. 401/1010-1 [?]) *el-Mie'si*, İbn

5 Liddell - Scott, *A Greek-English Lexicon*, 2/1132.

6 Adrienne Mayor, "Mithridates of Pontus and His Universal Antidote", *Toxicology in Antiquity*, ed. Philip Wexler (Londra - San Diego: Academic Press, 2019), 161-174. İslam dünyasında "Meşrûdîûs" adıyla anılır. Bazı atıflar için bkz. Sâbûr b. Sehl, *el-Akrâbâzînü's-sağîr*, nşr. Oliver Kahl, *Dispensatorium parvum* (Leiden - New York: E. J. Brill, 1994), 58-59; Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvî fi't-tıbb*, nşr. Heysem Halîfe Tuaymî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002), 2/442, 448; Ali b. Abbâs el-Mecûsî, *Kâmilü's-sınâati't-tıbbiye* (Müessesesi-i İhyâ-i Tıbb-i Tabîî, 1387hş) 3/357-358; İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1426/2005), 3/403-404.

7 Ebû Ubeyd el-Cûzcânî, *Sîretü's-Şeybi'r-Reis*, nşr ve İng. çev. William E. Gohlman, *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation* (New York: State University of New York Press, 1974), 84.

8 Ayrıntılar için bkz. Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden - Köln: E. J. Brill, 1970), 321-333.

Sînâ'nın *el-Kânûn'u*, İbn Cezle'nin (ö. 493/1100) *Minbâcü'l-beyân'ı* tiryaklar konusunda geniş bilgiler içermektedir.

A. İnceleme

1. Müellif

Ebü'l-Berekât Hibetullâh b. Alî b. Melkâ el-Beledî el-Bağdâdî, günümüzde Eski Musul olarak bilinen, Bağdat'ın kuzey batısındaki Beled'de doğmuştur. Hayatına dair bilgiler boşluklarla dolu ve çelişkilidir. Beyhakî'nin (ö. 565/1169) sunduğu bir veri, 454/1062 yılında doğduğuna işaret eder.⁹ Yahudi kökenlidir ve bilinmeyen bir tarihte Bağdat'a göç etmiştir. Lakabı “Evhadüzzamân”dır (*devrin eşsiz*).¹⁰ Tıp, eczacılık, mantık, fizik, astronomi, psikoloji ve metafizik alanlarında eserler vermiştir.

İlim hayatına tıpla başlamıştır. Bilinen tek hocası Adudî Hastanesi'nin başhekimî Ebü'l-Hasan Saîd b. Hibetullah b. Hasan el-Bağdâdî'dir (436-495/1044-1101).¹¹ Kıftî (ö. 646/1248), dönemin hekimlerinin çeşitli tıbbî meselelerde ona danıştığını ve verdiği cevapların yazılı olarak dolaştığını belirtmektedir. Bazı tedavileri kayda girmiştir.¹² İbnü'l-Kattân el-Bağdâdî (ö. 558/1163), Semev'el b. Yahyâ el-Mağribî (ö. 570/1180), İbnü'n-Nakkâş el-Bağdâdî (ö. 574/1178), İbn Hebel el-Bağdâdî (ö. 610/1213), Zahîrüddin el-Fârisî (ö. 596/1200) onun tabip öğrencileridir.¹³

Tıp alanındaki başarıları, onu dönemin bazı siyasî liderlerinin özel hekimi konumuna getirmiştir. Irak Selçuklu Sultanları II. Mahmûd (salt. 511-525/1118-1131) ve Mes'ûd (salt. 529-547/1134-1152), Abbâsî halifesi Müsterşid-Billâh (salt.

9 Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü Sivâni'l-bikme*, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1994), 125-126.

10 Beyhakî, *Tetimme*, 125; Ebü'l-Hasan el-Kıftî, *İbbârü'l-ulemâ' bi-abbâri'l-hukemâ'*, nşr. İbrâhim Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 256; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ'*, nşr. Emilie Savage-Smith vd., *A Literary History of Medicine* (Leiden - Boston: Brill, 2020), 2.1/696.

11 İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, 2.1/696.

12 Kıftî, *İbbârü'l-ulemâ'*, 257-258; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, 2.1/696-697; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/74.

13 Semev'el el-Mağribî, *İfhamü'l-Yebûd*, nşr. M. Abdullah eş-Şerkâvî (Kahire: Darü'l-Cil, t.y.), 48; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 1/5; İbn Ebî Usaybia, *Uyünü'l-enbâ'*, 2.1/698, 717; Bedreddin ez-Zencânî, *Cevâmiu'l-Edviyeti'l-Müfredede ve'l-Mürekkebe* (Tâhran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 16250), 166a.

512-529/1118-1135) ve Zengîlerin Musul Emiri Seyfeddin el-Gâzî (salt. 541-544/1146-1149), onun tıptaki uzmanlığına güvenen isimler arasındadır.¹⁴ Kâkûyî Emîri II. Gerşâsb Ferâmerz b. Ali'yle (salt. 488-546/1095-1151 sonrası) olan ilişkisi çok daha kapsamlı ve özeldir. Hârizmşâh Alâeddin Atsız (salt. 523-551/1128-1156) ona resmî bir mektup yazmış ve devletin sağlık organizasyonunun başına geçmesi için bir öğrencisini Ürgenç'e göndermesini istemiştir.¹⁵

Yaşlılık yıllarında –büyük ihtimalle 523-527/1129-1132 arasında ve Hali-fe Müsterşid döneminde– Müslüman olmuştur. Doksan yıllık ömrün ardından, 547/1152 yılında Hemedan'da vefat etmiş ve Bağdat'ta defnedilmiştir.¹⁶

Bilimsel eserleri arasında, Sultan Muhammed Tapar'ın (salt. 498-511/1104-1118) bir sorusuna cevap mahiyetinde kaleme aldığı *Risâle fi sebebi zubûri'l-kevâkib leylen ve hafâibâ nebâran*, yıldızların sadece geceleri görülmesinin nedenini açıklar.¹⁷ *Kitâb fi'n-nefs*, nefsin doğasını ve güçlerini inceler. Günümüze ulaşan nüshası daha geniş bir çalışmanın parçasıdır.¹⁸ Nüshası tespit edilemeyen *İhtisârü't-Teşrîh*, Galê-nos'un (ö. yk. 216) *Kitâbü't-Teşrîh* adlı anatomi kitabının özetidir.¹⁹ *el-Akrâbâzîn*, bahsedildiği üzere bir ilaç derlemesidir. Üç makaleden oluşan bu kitabın bir kısmı elde kalmıştır.²⁰ Emir Ferâmerz'in isteği üzerine yazılan *Risâle fi mâbiyyeti'l-melâl* usancın doğası ve nedenlerine odaklanan kısa bir psikoloji çalışmasıdır.²¹ *Berşâ'sâ*, çok kısa sürede iyileştirme iddiasına sahip, birçok hastalığa iyi gelen ünlü bir ilaç formülüdür. Formül kısmı şifreli bir üslupla yazılan bu eserde, ilacın hazırlanışı,

14 Beyhakî, *Tetimme*, 105, 126; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2772; Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, 258; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 2.1/696-697; İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Ebü'l-Fidâ' A. el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 9/359.

15 Reşidüddin Vatvât, *Mecmûatü Resâil*, nşr. Muhammed Efendi Fehmî (Kahire: Matbaatü'l-Maârif, 1315), 1/64-65.

16 Beyhakî, *Tetimme*, 126.

17 Ebü'l-Berekât, *Risâle fi sebebi zubûri'l-kevâkib leylen ve hafâibâ nebâran*, nşr. Tuna Tunagöz, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 20/38 (2015), 72-77.

18 Ebü'l-Berekât, *Min Kitâb li-Ebi'l-Berekât el-Bağdâdî fi ilmi'n-nefs* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya, 4855), 104a-109b.

19 İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 2.1/700.

20 Ebü'l-Berekât, *el-Akrâbâzîn* (İsfahan: Kitâbhâne-i Fakîh İmâmî, 95), 123a-127a.

21 Ebü'l-Berekât, *Risâle fi mâbiyyeti'l-melâl*, nşr. Tuna Tunagöz, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 (2016), 30-39.

hangi hastalıklara iyi geldiği ve nasıl kullanılacağı anlatılmaktadır.²² Aynı üslupla kaleme alınan *Emînü'l-ervâb*, kronik ateşli hastalıklara, öksürüğe, zatürreye, iç hastalıklarına ve zehirli ısırlıklara iyi gelen bir ilaç formülüdür.²³ Yine Emir Ferâmerz'in isteği üzerine yazılan *el-Kitâbü'l-mu'teber fi'l-bikme*; mantık, fizik bilimleri ve metafizik bölümlerinden oluşan sistematik bir felsefe eserdir.²⁴ Halife Muktefi-Liemrillâh'a (salt. 530-555/1136-1160) hizmet eden bir bürokratin –büyük ihtimalle Avnüddin İbn Hübeyre'nin (ö. 560/1165)– isteği üzerine yazılan ve muhtemelen son eseri olan *Risâle fi'l-akl ve mâbiyyetih*, akıl kavramını açıklamakta ve ayet ve hadislerdeki çerçeveye yaklaştırmaktadır.²⁵

Eserleri iki farklı yöntem ve üsluba sahiptir: “Remizli ifadelelerle kapalı hale getirilmiş risaleler” ve “açıklayıcı ve özgün görüşler ortaya koyan felsefi yazılar.” Şifreli yazım, sadece iki ilaç formülünde (*Berşa'sâ* ve *Emînü'l-ervâb*) görülmektedir. Ebü'l-Berekât, bu üslubu, ilaçların yanlış üretilmesini veya kullanılmasını ve böylece insan sağlığına zarar verilmesini engellemek amacıyla tercih ettiğini belirtir. Ona göre, bilgi ehli olmayanların eline geçmemelidir.²⁶ Diğer eserlerinde ise, açık ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Bu tarzın en önemli örneği *el-Kitâbü'l-mu'teber*'dir.

Emînü'l-ervâb üzerine yapılmış herhangi bir bilimsel çalışma yoktur. Ebü'l-Berekât'ın genç muasırı, tabip Bedreddin Sivâr b. Bahtiyâr ez-Zencânî'nin (555/1160'da hayatta) *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfreda ve'l-mürekkebe* adlı eseri hâricinde, esere klasik bir ilgi mevcut değildir. Bu veri, çalışmanın günümüze niçin tek nüsha olarak geldiğinin de bir açıklamasını sunar.²⁷ Makale, *Emînü'l-ervâb*'ı inceleme, neşir ve tercüme bağlamında konu edinerek özelde Ebü'l-Berekât, genelde İslam tıp ve eczacılık külliyatına mütevazı bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

22 Ebü'l-Berekât, *Berşa'sâ* (Manisa: Manisa YEK, 1781/5), 154b-158a; a.mlf., *Berşa'sâ* (Tahran: Müessesesi-i Kitâbhâne ve Mûze-i Millî-yi Melik, nr. 4218/1), 1-10.

23 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb* (Manisa: Manisa YEK, 1781/6), 158a-159a.

24 Ebü'l-Berekât, *el-Kitâbü'l-mu'teber fi'l-bikme*, nşr. Zeynelâbidin el-Müsevi vd., 3 Cilt, Haydarâbâd: İdâretü Cem'iyyeti Dâireti'l-Maârifil-Osmâniyye, 1357-58/1938-39.

25 Ebü'l-Berekât, *Risâle fi'l-akl ve mâbiyyetih* (Leipzig: Universitätsbibliothek, Vollers, nr. 882/1), 1a-17a. Ayrıntılar için bkz. Tuna Tunagöz, *Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî Felsefesinde Tanrı*, 2. Baskı (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 23-50.

26 Ebü'l-Berekât, *Mu'teber*, 1/2-3; a.mlf., *Berşa'sâ* (Manisa YEK, 1781/5), 157b.

27 Bu eseri beş yıl önce tahkik ve tercüme etmiş, ikinci bir nüsha bulmak umuduyla bekletmiştim. Maalesef bir başka nüshaya rastlayamadım.

2. Risale

2.1. Risalenin Adı ve Ebü'l-Berekât'a Aidiyeti

Eserin adı *Emînü'l-ervâb*'tır. Nüshada ve tabakât eserlerinde bu isimle Bağdâdî'ye nispet edilmiştir.²⁸ Bazı çalışmalardaki *Emîrü'l-ervâb* kaydı okuma hatasına dayanır.²⁹ Eserin aidiyet sorunu yoktur. İlgili bütün kaynaklar risaleyi Bağdâdî'ye nispet etmiştir. Eserin ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Ebü'l-Berekât'ın teliflerinin yoğunlaştığı 530/1135 yılı sonrası, bir varsayım olarak gündeme getirilebilir.

2.2. Risalenin Yer Aldığı Mecmua ve İslam Tıp Tarihi Açısından Önemi

Eser, yedinci/on üçüncü yüzyılın başında istinsah edilmiş çok kıymetli bir tıp mecmuası içerisinde muhafaza edilmiştir (Manisa YEK, 1781/6, 155b-157a).³⁰ Cilt içinde, bir kısmı alıntı ve not, bir kısmı müstakil eser istinsahı, toplamda otuz bir ayrı kayıt mevcuttur. İçeriğin tamamına ekte yer verilmiştir. Müstakil eserlerin sayısı dokuzdur:

1. Huneyn b. İshâk (ö. 260/873), *el-Mesâil fi't-tıbb li'l-müteallimîn mea ziyâdâti Hubeyş*, 1b-51a. İstinsah: 13 Şevval 618-25 Zilhicce 618/30 Kasım 1221-9 Şubat 1222 tarihleri arasında, Seyfiyye Medresesi/Halep.
2. İbnü't-Tayyib el-Bağdâdî (ö. 435/1044), *Şerbu Mesâili Huneyn b. İshâk mea ziyâdâti Hubeyş*, 53a-116a. İstinsah: 12 Rebîülâhîr 615/8 Temmuz 1218, Niksar (Tokat).
3. Ebikrât (Hipokrat, ö. yk. MÖ 370), *Takdimetü'l-ma'rifê*, 120b-129b. İstinsah: 1 Safer 617/7 Nisan 1220, Halep. Kıraat kaydı: 21-30 Receb 617/21-30 Eylül 1220, Erzincan.

28 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, 2.1/700; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, nşr. Rifat Bilge - Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 2/505; Hayreddin ez-Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/74.

29 Ullmann, *Die Medizin im Islam*, 338; Ramazan Şeşen vd., *Fibrisu mabtûtâtî't-tıbbî'l-İslâmî fi Mektebâti Türkiyâ*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İrcica, 1404/1984), 90; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem* (Kayseri: Mektebe Yayınları, t.y.), 5/3874. Atıflara bakılırsa Dietrich'in –ulaşamadığım– *Medicinalia arabica*'sındaki kayıt da böyledir (1966: 230).

30 Mecmuayı temel metinleri itibariyle tanıtan bir çalışma için bkz. Ahmed Ateş, "el-Mah-tûtâtü'l-Arabiyye fi Mektebâti'l-Anadol", *Ma'bedü'l-Mabtûtâtî'l-Arabiyye* 3 (1957), 33-36.

4. [Abdüllatif el-Bağdâdî (ö. 629/1231)], *el-Künnâşü'l-mubtasar*, 130b-153a. İstinsah: 15 Receb 617/15 Eylül 1220, Erzincan Medresesi. Kıraat kaydı: Receb 617/Eylül 1220, Erzincan.
5. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Berşâ'sâ*, 154b-158a. İstinsah: 30 Receb 617/30 Eylül 1220, Erzincan.³¹
6. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Emînü'l-ervâb*, 158a-159a.³²
7. İbnü't-Tilmîz el-Bağdâdî (ö. 560/1165), *Akrâbâzîn*, 161b-204a. İstinsah: 22 Muharrem 617/29 Mart 1220, Seyfiyye Medresesi/Halep. Kıraat kaydı: 15 Receb 617/15 Eylül 1220, Erzincan.
8. [Abdüllatif el-Bağdâdî], *Teâlik ale'z-Zübedi't-tıbbiyye fî ilmi'l-emrâz ve es-bâbihâ li-Ebî Ali Yuhannâ b. Abdülmesîh*, 205b-216b. İstinsah: 8 Zilhicce 618/23 Ocak 1222, Seyfiyye Medresesi/Halep. Kıraat kaydı: Receb 617/Eylül 1220, Erzincan.
9. Tâceddin el-Bulgârî, *el-Mubtasar fî ma'rifeti'l-edviyeti'l-müfredede ve mâbiyyetihâ*, 224b-267a. Telif: Zilkâde 615/Şubat 1219, Musul. İstinsah: 6 Şevval 619/13 Kasım 1222, Konya.

4., 6., 8. ve 9. sıradaki eserlerin bir başka nüshasını tespit edemedim. 4. ve 6.'nın müellifine işaret edilmemiştir. Bütün mecmua boyunca eserlerin müellifine değinilirken burada bundan vazgeçilmesini, birazdan görüleceği üzere, müstensih ile Abdüllatif el-Bağdâdî'nin yakın irtibatına hamlediyorum. Müstensih, eserini çoğalttığı ve bizzat ondan okuduğu Bağdâdî'nin ismini anmaya gerek duymamış olabilir. *Berşâ'sâ* nüshası, mevcutları içinde en eskisi ve bazı kısımları tek başına ihtiva ettiği için en önemlisidir.

31 Mukabele ve tashih görmüştür. Merâğî tarafından 30 Receb 617'de (30 Eylül 1220) Erzincan'da istinsah edilmiştir. Nüshada istinsah yeri olarak Bağdat yazılmış, fakat üzerinde belirsiz bir düzeltme yapılmıştır. Merâğî, *el-Künnâşü'l-mubtasar*'ın istinsahı esnasında 15 Receb 617'de (15 Eylül 1220) ve *Takdimetü'l-ma'rifetü'nin* kıraatı esnasında 617 Receb'inin son on günü içinde (21-30 Eylül 1220) Erzincan'dadır. Bu sebeple düzeltmeyi Erzincan olarak değerlendiriyorum. Nüshada *Berşâ'sâ* iki parça olarak kaydedilmiş; ilk parçanın kenarında Tâceddin el-Bulgârî'den naklen metnin remizleri açıklanmıştır.

32 Büyük ihtimalle, istinsah detayları *Berşâ'sâ* ile aynıdır.

Mecmuanın müstensihî ve sahibi, tabip Zekeriyâ b. Bilâl el-Merâgî'dir (630/1232-3'te hayatta). Hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur ve eldeki yetersiz malumat,³³ bu mecmuadan elde edilen verilere dayanmaktadır. Fakat sunulanları biraz daha geliştirmek mümkündür.

Mecmuaya göre, tam adı Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. eş-Şeyh es-Saîd Bilâl b. Yûsuf b. Emîrî el-Merâgî'dir. Tıpla iştigal ettiği açıktır. İlmî seyahatler yaptığı ve farklı şehirlerde yaşadığı/görev yaptığı anlaşılıyor. Zira Rebûlâhîr 615/Temmuz 1218'de Tokat Niksar'da, Muharrem-Safer 617/Mart-Nisan 1220'de Halep'te, Receb 617/Eylül 1220'de Erzincan'da, Şevval-Zilhicce 618/Kasım 1221-Şubat 1222'de tekrar Halep'te, Şevval 619/Kasım 1222'de Konya'da, 630/1232-3'te ise Kayseri'dedir (118a). İlmî rotası şöyledir: Niksar → Halep → Erzincan → Halep → Konya → Kayseri.

Niksar'da, büyük ihtimalle Yağlıbasan Medresesi'ndedir. Halep'te, Mansûriyye Kalesi karşısında yer alan Seyfiyye Medresesi'nde olduğunu belirtir. Erzincan Medresesi olarak andığı yer Mengüçükoğulları'ndan Melik Fahreddin Medresesi olmalıdır. Halep ve Erzincan'da, 617-618/1220-1221 yılları arasında Abdüllatif el-Bağdâdî ile beraberdir.³⁴ Kıraat kayıtlarına işaret edilen dört eseri, Receb 617/Eylül 1220 içerisinde Erzincan'da ondan okumuş ve kayıtlar bizzat Bağdâdî tarafından kaleme alınmıştır. Ondaki kitap okuduğuna göre onun öğrencisidir; fakat kıraat kayıtlarında Bağdâdî'nin, "âlimlerin ve üstatların önderi, hekimlerin güneşi ve övüncü"³⁵ gibi cömertçe verdiği sıfatlar onun da yetişmiş bir tabip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla aynı zamanda iş arkadaşıdır.

Görünen o ki, bir diğer kıdemli iş arkadaşı Tâceddin el-Bulgârî'dir (619/1222'de hayatta). İstinsah ettiği dokuzuncu eserinin ferağında ("edâmallâhu eyyâmehû",

33 Zirikli, *el-A'lâm*, 3/46.

34 Konumuz sınırları içerisinde, Abdüllatif el-Bağdâdî'nin ikamet ettiği yerler, yolculukları ve süreleri şöyledir: (1) Halep: Şevval 608-Cemazeyilâhîr 617/Mart 1212-Ağustos 1220. (2) Erzincan: Receb 617-Safer 626/Eylül 1220-Ocak 1229. (3) Kemah, Divriği, Malatya, Behnesâ üzerinden Halep'e yolculuk: Rebûlevvel-Şevval 626/Şubat-Ağustos 1229. (4) Halep: Şevval 626-Zilkâde 628/Ağustos 1229-Eylül 1231. (5) Halep'ten ayrılış, Harran'da bir süre ikamet ve Bağdat'ta vefat: Zilhicce-Muharrem 629/Ekim-Kasım 1231. Bkz. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-embâ'*, 2.2/1306-1308; Shawkat M. Toorawa, "Travel in the medieval Islamic world: the importance of patronage, as illustrated by 'Abd al-Latif al-Baghdadi", *Eastward Bound: Travel and Travellers in the Medieval Mediterranean 1050-1500* içinde, ed. Rosamund Allen (Manchester - New York: Manchester University Press, 2004), 64-65.

35 Kıraat kayıtlarının tamamına makale ekinde yer verilmiştir.

267a) ve Ebü'l-Berekât'ın *Berşâ'sâ*'nın ilk sayfasının kenarında (“edâmallâhu en-fâsehû”, 154b) Tâceddin el-Bulgârî'ye uzun ömür dilediğine göre, her ikisinin bir arada bulunduğunu, yani Şevval 619/Kasım 1222'de Konya'da olduklarını söyleyebiliriz. *Berşâ'sâ*'daki kenar notu da, büyük ihtimalle Konya'da ve 619/1222'de kaleme alınmıştır.

Konya'da bulunmalarının nedeni, I. Keykâvûs b. Keyhüsrev'in (salt. 608-616/1211-1220) veziri ve hocası olan Mecdüddin İshak'ın (ö. 618/1221 [?]) âlimleri Anadolu'ya çekme politikasının bir yansıması olabilir.³⁶ Zira Ebü'l-Berekât'ın öğrencisi Mühezzebüddin İbn Hebel'in (ö. 610/1213) oğlu ve öğrencisi tabip Şemseddin İbn Hebel, I. Keykâvûs devrinde Konya'ya gelmiş ve bilinmeyen bir tarihte burada vefat etmiştir.³⁷ Bulgârî, *el-Muhtasar*'ı 21-30 Zilkâde 615'te (8-17 Şubat 1219) Musul'da telif etmiştir. Onun Musul'a ne zaman geldiğini bilmiyoruz. Fakat bu şehirde yaşayan Mühezzebüddin ya da üç tabip oğlu üzerinden, öğrencilik ya da ilmî temas yoluyla, belli bir düzeyde Ebü'l-Berekât tıbbıyla ilişki içerisine girmiştir. *Berşâ'sâ*'daki remizlere yönelik izahları bunu açıkça gösterir (145b, kenarda). Bulgârî'nin Konya'ya Şemseddin İbn Hebel'le beraber gelmiş olması mümkündür. Merâğî'nin gelişi ise –Zilhicce 618/ Şubat 1222'de Halep'te olduğuna göre– Dârüş-şifâ-i Alâî'nin 618/1221'de³⁸ faaliyete başlamasından sonradır. Geliş sebebi de muhtemelen budur. Her hâlükârda Bulgârî ve Merâğî, bu hastanenin kurucu kadrosu arasında yer almış görünmektedir.

615-619/1219-1222 yılları Merâğî'nin yoğun biçimde istinsah yaptığı dönemdir. Sonrasında bilinen bir istinsahı yoktur. 630/1232-3 tarihli Kayseri'deki kayıt, yazılmış metnin altına sıkıştırılmış küçük bir nottan ibarettir. Bu esnada Gevher Nesibe Dârüşşifâ ve Medresesi'nde çalışıyor olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla elimizdeki mecmua, 7./13. yüzyılda çoğunlukla Anadolu'da bulunan bir tabibin miras aldığı tıbbî gelenek ve literatür, okuma listesi, ilmî etkinlikleri, bölgenin tıbbî kurum ve faaliyetleri için kıymetli ipuçları vermektedir.

Merâğî'nin, *Emînü'l-ervâh* ve *Berşâ'sâ* nüshalarını Abdüllatif el-Bağdâdî'den temin ederek istinsah ettiğini ve bu nüshaların müellif metnine ulaşan bir silsileye sa-

36 Mehmet Ali Hacıgökmen, “Mecdüddin İshak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/ 210.

37 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 2.1/752.

38 Yusuf Küçükdağ, *Konya Aleddin Darüşşifası* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 7-8.

hip olduğunu sanıyorum. Zira Abdüllatîf'in babası Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 576/1180), Ebü'l-Berekât'ın öğrencisidir ve Abdüllatîf de 557-585/1162-1189 yılları arasında Bağdat'tadır.³⁹ Ayrıca, bu iki esere atıf yapan ilk yazar, Abdüllatîf'in bir diğer öğrencisi İbn Ebî Usaybia'dır (ö. 668/1269).

Emînü'l-ervâb mecmuanın altıncı metnidir. Kısa bir eserdir ve 25 satırlı iki buçuk sayfadan oluşur. Müstensih harflere nokta koyup koymamakta tutarsızdır. من ve في edatlarını çok benzer biçimde yazması, ilgili yerlerde dikkatli olmayı gerektirir. Eserin nüshadaki başlığı, ardına eklendiği *Berşâ'sâ'dan* hareketle oluşturulmuştur: *Sıfatü devâin âhar tiryâkî min amelîhi yukâlu lebu Emînü'l-ervâb* (Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin bir diğer ilaç terkibi olan ve *Emînü'l-ervâb* denen tiryakı). Ferağında istinsah tarihi ve yeri, tashih, mukabele ve asla yönelik hiçbir kayıt yoktur. *Berşâ'sâ*yla art arda yazılmasından ve ilişkilendirilmesinden hareketle, Receb 617/Eylül 1220'de veya çok kısa bir süre sonra Erzincan Medresesi'nde istinsah edildiğini sanıyorum. Receb 617-Şevval 618/Eylül 1220-Kasım 1221 aralığı, hemen hemen kesin bir tarihlendirme olacaktır.

2.3. Risaledeki Formülün Kökeni

Emînü'l-ervâb, çalışmanın takip eden bölümünde deşifre ve izah edileceği üzere, on beş tıbbî eczanın birleşiminden oluşan bir tiryak formülüdür. Ulaşacağımız formül, en eski kaynaklardan bu yana içeriği aktarılan *Devâü'l-Kibrît* adlı tiryaka çok yakındır. İbn Serâfiyûn ve İbn Sînâ on iki, Taberî ve Sâbûr b. Sehl on üç, Mecûsî ve İbn Cezle on yedi eczalı *Devâü'l-Kibrît* nakletmiştir. İbn Hebel ise hazırlanma aşamasındaki bir eczayı çıkararak sayıyı on dörde düşürmüştür. Bu metinlerde eczaların miktarlarında da farklılıklar mevcuttur.⁴⁰

Emînü'l-ervâb içeriğine yakın versiyon *Kâmilü's-sinâa*, *Minbâcü'l-beyân* ve *el-Muhtârât*'ta yer alır. Mecûsî'nin çalışması en eski tarihlisidir. Fakat İbn Cezle, Ebü'l-Berekât'ın hocası İbn Hibetullah'ın öğrencisi ve arkadaşıdır. Yani Ebü'l-Be-

39 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 2.1/698; 2.2/1300.

40 Bkz. Yuhannâ b. Serâfiyûn, *el-Künnâş* (Leiden: Universitaire Bibliotheken, Or. 2070), 38a-b; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 4/452; Taberî, *Firdevsü'l-bikme fi't-tıbb*, nşr. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî (Berlin: Matbaatü Âftâb, 1928), 460; Sâbûr b. Sehl, *el-Akrâbâzîn* (Tahran: Kitâbhâne ve Müze-i Millî-i Melik, 4234), 45a (baskı: 46); Mecûsî, *Kâmilü's-sinâati't-tıbbiyye* (Londra: British Library, Or 6591), 261b (tahkikte yok); İbn Cezle el-Bağdâdî, *Minbâcü'l-beyân fi-mâ yesta'milibu'l-insân*, nşr. Mahmud Mehdî Bedevî (Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1431/2010), 381; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/242.

rekât onu bizzat tanımaktadır. İbn Hebel de öğrencisidir. Bu sebeple, doğrudan etkilendiği ve etkilediği iki kişiye odaklanmak, Ebü'l-Berekât'taki durumu yakalayabilmek için çok daha uygun bir seçim olacaktır. İbn Cezle'nin ve İbn Hebel'in sunduğu metinler şöyledir:

Minhâcü'l-beyân

“Devâü'l-Kibrît: Soğuk algınlığına bağlı hummalara, kara safra ve balgam temelli müzmin hastalıklara, rutubetten kaynaklanan müzmin öksürüğe, müzmin ağrılara, yılan ve akrep sokmalarına iyi gelir. İdrar söktürür ve taşı eritir. Etkisi tiryak etkisine yakındır. Yapılışı: Akbiber, altı dirhem; beyaz banotu tohumu, kakule, erkek günlük ve sarı sakız, her birinden on iki miskal; afyon ve safran, her birinden on miskal –bazı tariflerde kabuksuz seliha ve sedef otu yaprağı, her birinden on miskal– çiğ sarı kükürt, dârifülfül, acı kust, uzun lohusaotu, adamotu kökünün kabukları ve sütleğen, her birinden üç dirhem alınır. Dövülür, elenir ve sakızlar yılanmış şarapta veya üçte biri kalıncaya kadar kaynatılan üzüm şerbetinde bekletilir. Kendi ağırlığının üç katı köpüğü alınmış bal ile yoğrulur ve saklanır. Dozu bir dirhem olup ılık su ile alınır. Dört günde bir tutan humma ve balgamlı humma için kereviz ve rezene suyu ile alınır. Bu ilacın etkisi altı ay ile üç yıl arasında devam eder.”⁴¹

el-Muhtârât

“Devâü'l-Kibrît: Balgam ve kara safra temelli müzmin hummalara, soğuk algınlığına bağlı hummalara, rutubetten kaynaklanan müzmin öksürüğe ve müzmin ağrılara iyi gelir. Bileşenleri: Akbiber, altı dirhem; beyaz banotu tohumu, kakule, erkek günlük ve sarı sakız, her birinden on iki dirhem; afyon ve safran, her birinden on dirhem; çiğ kükürt, dârifülfül, acı kust, uzun lohusaotu, adamotu kökünün kabukları ve sütleğen, her birinden üç dirhem alınır. İlaçlar toz haline getirilip elendikten sonra köpüğü alınmış bal ile yoğrulur.”⁴²

- 41 İbn Cezle, *Minhâcü'l-beyân*, 381. Şu şekilde formülize edilebilir: “Akbiber: 6 dirhem, Beyaz banotu tohumu: 12 miskal, Kakule: 12 miskal, Erkek günlük: 12 miskal, Sarı sakız: 12 miskal, Afyon: 10 miskal, Safran: 10 miskal, Kabuklu Seliha (bir nüshada mevcut): 10 miskal, Sedef otu yaprağı (bir nüshada mevcut): 10 miskal, Çiğ sarı kükürt: 3 dirhem, Dârifülfül: 3 dirhem, Acı kust: 3 dirhem, Uzun lohusaotu: 3 dirhem, Adamotu kökünün kabukları: 3 dirhem, Sütleğen: 3 dirhem, Yılanmış şarap veya üzüm şerbeti (sakızları bekletmek için): Miktar belirtilmemiş, Bal (köpüğü alınmış): Diğerlerinin 3 katı.”
- 42 İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/242. Şu şekilde formülize edilebilir: “Akbiber: 6 dirhem, Beyaz banotu tohumu: 12 dirhem, Kakule: 12 dirhem, Erkek günlük: 12 dirhem, Sarı sakız: 12 dirhem, Afyon: 10 dirhem, Safran: 10 dirhem, Çiğ kükürt: 3 dirhem, Dârifülfül: 3 dirhem, Acı kust: 3 dirhem, Uzun lohusaotu: 3 dirhem, Adamotu kökünün kabukları: 3 dirhem, Sütleğen: 3 dirhem, Bal (köpüğü alınmış): Miktar belirtilmemiş.”

2.4. Risalenin İçeriği ve Yazım Tarzı

Emînü'l-ervâh'taki tiryak tarifi, klasik tıp edebiyatının teori ve pratiğini temsil eden ilginç bir örnektir. Metin, ilaçla ilgili teknik bilgileri vermekle kalmamış, tıbbî bilginin aktarım tarzının sıra dışı bir örneğini de sunmuştur.

Metnin mukaddimesi, tiryakın etkilerini ve kullanım alanlarını açıklar. Ebü'l-Berekât, bu ilacı diğer tiryakı *Berşâ'sâ* ile kıyaslayarak tanıtır ve çeşitli rahatsızlıklar üzerindeki etkilerini sıralar. Burada dikkate değer olan, çok yönlü etkileriyle, ilacın geniş bir yelpazede iç hastalıklara ve zehirlenmelere fayda sağladığı iddiasıdır. Metnin bu kısmı, *Devâü'l-Kibrît* aktarımlarının girişindeki cümlelerle benzerlik göstermektedir. Bu da iki formül arasındaki bağlantı adına önemli bir işarettir.⁴³

Takip eden paragraf, tiryakın yapımında kullanılan eczaları, bahsedildiği üzere, muğlak bir dille tarif eder. Risalenin kalbi şu içeriğe sahiptir:

“Rahiplerin birinden mabetlerini ve evlerini tütsülemekte kullandıkları ecza hakkında bilgi alabileceksen; ecza çantalarında bulunan ve duvar kenarlarında bolca yetişen ince ve beyaz tohumu çıkarabileceksen; yiyeceklerde baharat olarak kullanılan ince ve uzun tohumu, fakat tam olarak onu değil, onun krallara nispet edilenini tanıyorsan; tadı adına uygun, adı tadından türetilmiş eczayı bulabilirsen; bunların her birinden artık sayıların ilki kadar alınır. Yedirildiğinde köpeğin gözünü yaşartan ve hararetini artıran Hint danesinden mükemmel sayıların ilki kadar; burnuna damlatıldığında eşeğin anırmasını artıran eczadan; içinde bulunduğu eve duvar kertenkelesinin girmediği eczadan, bu ikisinden karekökü bilinmeyen sayı kadar; lohusa kadına iyi gelen eczadan; ‘sarhoş’ denilen eczadan; sahil bölgelerinde yetişen acı ceviz kökünden; meyvesi hoş kokulu olan Süleyman ağacının kökünden; Külleml toprağında yetişen ve bahsettiğimiz Hint danesine nispet edilse de ondan olmayan tıbbî bitkiden; bilfiil toprak, billukuvve ateş olan ve bedenlere etki eden ruhlardan sayılan sarı renkli unsurdan, bunların her birinden dokuzu sayan ikinci sayı kadar; en üstteki elementin üzerine konmakla kendisine bulaşan yabancı maddelerin tamamından arındırılmış olan içerdiği şeylerin koruyucusundan, ilacın sıcak eczalarının tamamının yarısı kadar [alınır].”⁴⁴

43 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 1 (atıflar tahkikli metnin paragraflarınadır).

44 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

Bu yazım tarzı Ebü'l-Berekât adına şaşırtıcı değildir. *el-Kitâbü'l-mu'teber*'in girişinde, Ebü'l-Berekât, kadim zamanlarda bilimin sözlü olarak öğretildiğini belirtmektedir. Ancak, ona göre, zamanla âlimlerin ve öğrencilerin azalması ve de azmin zayıflaması bilimsel birikimin kaybolacağı endişesine neden olmuştur. Bu sebeplerle âlimler, bilimleri korumak ve uygun kişilere ulaştırmak için yazılı metinler oluşturmuş; fakat içeriklerini ehil olmayanlardan saklamak amacıyla anlaşılması zor ifadeler kullanmışlardır. Zamanla bu metinler anlaşılamayınca, sonraki nesiller daha açık, detaylı metinler kaleme almıştır. Nihayetinde yazılar çoğalmış, ehil olmayan kişilerin bu alanlara girmesiyle, yetkin olmayan görüşlerle yetkin görüşler birbirine karışmıştır.⁴⁵

Bu bakış açısının *Berşa'sâ*'daki izdüşümü ise şöyledir:

“(…) Onu, kıskançlık veya cimrilikten dolayı değil, bilgisizlerden korumak için, remizlerle dolu bir üslupla kaleme aldım. Kim bu remizleri çözmeyi başarır ve onu elde etmenin yolunu ve yöntemini bulursa ve aynı zamanda bilgi sahibi ve hakikati araştıran biriye bu bilgiye layık demektir.”⁴⁶

“Hint diyarında biçimleri benzer, boyutları eşit, iki küçük kardeş olduğunu belki duymuşsunuzdur. Bunların biri ‘Habeşli İhtiyar’, diğeri ‘Anadolulu Genç’tir. Bu kardeşlerin ‘Anadolulu’ olanından bilinen miktarda ve belirlenen ölçüde; ‘Erkekleri Kandıran’ diye anılan bitkinin beyaz türünün tohumlarından birinciye eşit miktarda; ‘Sudanlı başların gözlerinden akan yaşlardan’, kendisine kendisi kadar eklendiğinde onu birinci ecza miktarına eşit yapacak miktarı, birinci eczadan çıkardıktan sonra kalan miktar kadar [alırsın] (...).⁴⁷

45 Ebü'l-Berekât, *Mu'teber*, 1/2-3. Ebü'l-Berekât'ın bu izahı, tıbbın doğuş ve gelişimine dair açıklamaların bir uyarlamasıdır. Karşılaştırma için bkz. İshak b. Huneyn, *Târîhu'l-Entebbâ' ve'l-Felâsife*, nşr. Fuâd Seyyid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 152-155; Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fibrîst*, nşr. ve çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 912, 929-930; Bîrûnî, *Risâle fî fibrîstî kütübî Muhammed b. Zeke-riyyâ er-Râzî*, nşr. Paul Kraus (Paris: Matbaatü'l-Kalem, 1936), 25-26, 33-48. Muînüddin en-Nisâbü'rî, *Müntebahü Svânî'l-hikme*, nşr. Douglas M. Dunlop, *The Muntakhab Siwân al-Hikmah of Abû Sulaimân as-Sijistânî* (Paris - New York: The Hague, 1979), 14-16; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 1/3-4.

46 Ebü'l-Berekât, *Berşa'sâ* (Manisa, 1781/5), 154b.

47 Ebü'l-Berekât, *Berşa'sâ* (Manisa, 1781/5), 154b.

Bir başka deyişle, bu tür yazım bilimsel seçkinciliğin dışavurumudur. Bu tiryakları kullanmak isteyen kişi, metinlerde ima edilen eczaları, onların miktarlarını ve ilacın hazırlanma yöntemini anlamak zorundadır. Anlayamıyorsa bilimsel anlamda muhatap alınmaya layık ve ehil biri değildir.

Bu telif tarzının ilk örneği, MÖ 2. yüzyılda yaşayan Nikandros'un *Thêriaka* ve *Aleksipharmaka*'sında bulunur ve Hesiodos'un *İşler ve Günler*'ine dek izi sürülebilir. Sonrasında Tarsuslu Philôn (MS 1. yy.), Aglaias (MS 1. yy), Andromakhos ve başka tabipler tarafından devam ettirilmiştir. Tamamının ortak özelliği şiiri tercih etmeleridir. Temel sebep, şiir vezinlerinin reçetelerin korunmasını ve akılda tutulmasını kolaylaştırmasıdır. Bu şiirler eczacılık metinleri olsa da, mitolojik göndermeleri ve bilmecemsi diliyle edebî gelişim ve zenginlik de üretmiştir.⁴⁸

Ebü'l-Berekât'ın modeli Tarsuslu Philôn'dur. Onun, adına nispetle *Philôneion* –İslam dünyasında *el-Eflûnyâ er-Rûmî*– adıyla anılan tiryakı *Berşâ'sâ*'nın içeriğine ve üslubuna ilham vermiştir:

“Tanrısal olanın, güzel kokulu sarı saçlarından,
Hermes'in tarlalarında kanı parlayanlardan bir tutam ekle.
[Safra]n ağırlığına (drabmi cinsinden) insan duyularının (sayısı) kadar ekle: bu belirsiz
değildir.
Ayrıca Euboealı Nauplius'tan bir drabmi,
Truvalılar arasında Menoites'in oğlunun üçüncü katili olanın,
Koyunun midesinde saklananın bir drabmisini ekle.
Yirmi drabmi beyaz ateşli olandan,
Yirmi tane de Arkadya canavarının fasulyesinden.
Pisa'da Zeus'u doğuran toprağın yetiştirdiği,
Takma isimli kökten bir drabmi ekle.
Pion yazdıktan sonra, ilk önce ona artikeli, eril olanı ekle,
Ondan iki kez beş drabmi al.
Triikka sakinlerinin bana söylediği gibi,
Kekrops'un kızlarına benzeyen boğaların kızlarının usaresini dök.”⁴⁹

48 Floris Overduin, “Elegiac Pharmacology: The Didactic Heirs of Nicander?”, *Didactic Poetry of Greece, Rome and Beyond*, ed. Lilah G. Canevaro - Donncha O'Rourke (Swensea: Classical Press of Wales, 2019), 98-101; Svetlana Hautala, “As a Matter of Fact, This is Not Difficult to Understand!': The Addresses to the Reader in Greek and Latin Pharmacological Poetry”, *'Greek' and 'Roman' in Latin Medical Texts*, ed. Brigitte Maire (Leiden - Boston: Brill, 2014), 186-187.

49 Overduin, “A Riddling Recipe? Philo of Tarsus' Against *Colic* (SH 690)”, *Mnemosyne* 71 (2018),

Fakat Bağdâdî'nin tercihi nesirdir. Anlaşılır biçimde, her iki çalışmasında da Grek mitolojisini bir kenara bırakarak tıbbî, kültürel ve dinî motifleri kullanmıştır. *Berşâ'sâ*'nın kökeninde *el-Eflûnyâ er-Rûmî* yer aldığına göre, onun *Emînü'l-ervâh*'tan önce yazıldığı tahmininde bulunabiliriz.

Ecza listesine, ağırlıklarına ve ilacın hazırlanış tekniğine işaret eden bu kapalı kısmın ardından, son iki pasajda klasik tıbbın fizikten miras aldığı mizaç teorisini buluruz. İlgili bölüm, Ebü'l-Berekât'ın doğa felsefesini yansıtacak biçimde, dört element teorisinden hareket eder ve her cismin sahip olduğu sıcak-kuru, soğuk-nemli gibi nitelikleri ilacın eczalarına yansıtır. Ecza özelliklerinin anlatıldığı pasaj şifrenmiş içeriğin çözümlenmesine yardımcı olmak üzere kaleme alınmıştır. Risalenin tamamlandığı kısa pasaj ise tiryakın mizacını tarif eder:

“Bu ilacın mizacı, hakikatte birinci derecede –ortasından biraz aşağıda olmak üzere– sıcaktır. Fakat diğer eczaları kaplayan ecza, ilk birleşimdeki ölçüye kıyasla, ilacın mizacının sıcaklığını biraz daha artırmaktadır. Sonuçta, bu ilaçtaki sıcak parçaların toplamı 545, soğuk parçaların toplamı 296'dır ve soğuk parçaların sıcak parçalara oranı, birin ikiye oranına yakındır.”⁵⁰

2.5. Risaledeki Remizlerin Çözümü

Emînü'l-ervâh'ın remizli bölümü yirmi iki belirsizlik barındırır. Çözümlerin bir kısmı kolaydır; fakat önemli kısmı oldukça zordur. Eczaların özelliklerinden bahseden pasaj ve Zencânî'nin *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfreda ve'l-mürekebe*'deki “Hal-

596-597 (metindeki çeviri düz yazı şeklindedir). Ayrıca bkz. Svetlana, “As a Matter of Fact, This is Not Difficult to Understand!”, 192-193.

Bu metni ihtiva eden en eski metin, Galênos'un *Peri Sünteseôs pharmakôn tôn kata topous* (Hastalık Yerlerine Göre Birleşik İlaçlar) adlı eseridir. Huneyn b. İshâk tarafından *Terkîbü'l-edviye* adıyla Arapçaya çevrilmiş ve bir kısmı İbn Sînâ tarafından alıntılanmıştır. Fakat *Terkîbü'l-edviye*'nin elimizdeki tam tek nüshasında ve *el-Kânûn*'un ilgili bölümünde bu bölümün ve Galênos'un izahlarının bulunduğu yerin çevirisi yoktur. Bîrûnî, *Tabkîku mâ li'l-Hind*'de bu esere atıfta Galênos'un açıklamalarının bir kısmını naklettiğine göre, bu yer çevrilmiş ve Ebü'l-Berekât da onu kullanmış olmalıdır. İlgili bölümler için bkz. Galênos, *Peri Sünteseôs Pharmakôn tôn kata Topous*, nşr. ve Lat. çev. Carolus Gottlob Kühn, *Claudii Galeni Opera Omnia* (Leipzig: Libraria Car. Cnoblochii, 1827), 13/266-270; Galênos, *Terkîbü'l-edviye* (İstanbul: Topkapı Sarayı YEK, III. Ahmed, 2079), 250b-251a; İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 4/450-451; Bîrûnî, *Tabkîku mâ li'l-Hind* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 67.

50 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 5.

lü'd-devâi'l-mermûz" başlığı altındaki kısa açıklamaları önemli katkılar sağlar.⁵¹ Fakat bu tıp kitabı, çözümlerinin bir bölümü hatalı olduğu için bizi kısmen yanıltmaktadır. Bu sebeple, klasik tıbbın müfret eczaları anlatan ana kaynakları çalışma açısından vazgeçilmez durumdadır. Bazı ifadeler için de "hisâb" (*aritmetik*) literatürüne başvurulmuştur. Aşağıdaki başlıklarda, önce eczanın remizli anlatımına, ardından özelliklerine yer verilmiş; sonra ilgili literatür yardımıyla çözüme ulaşmaya çalışılmıştır:

Ecza-1: "Rahiplerin birinden mabetlerini ve evlerini tütsülemekte kullandıkları ecza hakkında bilgi alabileceksen (...) artık sayıların ilki kadar alınır."⁵²
"Tütsü Yapılan: Organları güçlendirir, onların rutubetini kurutur; harareti artırır; zihni berraklaştırır; balgam temelli kronik ateşli hastalıkları engeller."⁵³

Zencânî, bu eczanın "günlük" (*lûbân*) söyler ve miktarını 12 dirhem olarak verir.⁵⁴ Tespit doğrudur. Ebü'l-Berekât'ın, *Kitâbü'l-Haşâiş*'in günlüğün tütsü olarak kullanımına yaptığı atıfları merkeze aldığı tahmin edilebilir. Tütsü Yapılan'ın özelliklerine yönelik açıklamalar, ilgili klasik çalışmaların günlüğe dair açıklamalarıyla uyumaktadır.⁵⁵

51 Zencânî, *Cevâmi'* (Meclis-i İslâmî-i İrân, 16250), 1a; a. mlf., *Cevâmi'* (Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 1108), 278; a. mlf., *Cevâmi'* (Los Angeles: University of California, Caro Minasian, Ar. 100), 92a. Eser, Irak Selçuklularının son iki sultanı Muizzüddin Süleyman b. Muhammed (salt. 555-56/1160-61) ve Rükneddin Arslan b. Tuğrul (salt. 556-73/1161-77) zamanlarında hâciblik vazifesi üstlenen Kazvin atabegî Muzafferüddin Alp Argun b. Yarankuş (Râvendî, 1921: 274, 277, 282) adlı âlim bir devlet adamının sorusu ve talebi üzerine kaleme alınmıştır (Meclis-i İslâmî, 16250: 2a).

52 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

53 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 4.

54 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

55 "Günlük: Bilinen bir eczadır. Çam fıstığı reçenesiyle karıştırılarak hile yapılabilir. Aralarındaki fark, günlüğün alev alması, reçinenin ise alev almadan duman çıkarmasıdır. Sahte olanların hiçbiri alev almaz. Beyazı, sakız gibi bağırsakları yumuşatır. Hint günlüğü yeşile çalar. Yuvarlağı çabuk koparılır. Bir duvar kenarına bırakılır ve tekmelenerek yuvarlanır. Uzun zaman geçince mayalanır. Günlüğün tozu, kabuğu, dumanı ve ağacının parçaları kullanılır. Doğası: İkinci derecede sıcak, birinci ve üçüncü derecede kurutucudur. Kabuğu ikinci derecededir ve kırmızı günlükten daha soğuk, beyaz günlükten daha sıcaktır. En iyisi; yuvarlak, altın sarısı, kırılğan ve içi yapışkan olanıdır. İç organ şişliklerini gideren yakulara katılır. Taze yaraları iyileştirir ve kötü yaraların yayılmasını engeller. Ördek yağı ile birlikte temrelere, domuz yağı ile birlikte ise sertleşmiş yaralara iyi gelir. Makat ve soğuk çatlaklarını iyileştirir. Yenirse zihni tazeler. Natronla karıştırılıp uyuz üzerine sürülürse iyileştirir. Burun zedelenmesine yakı olarak uygulanır. Kataran, yağ veya süt ile karıştırılırsa kulak çatlağına iyi gelir. Özellikle kil ile birlikte içilirse burun

Şifrenin ecza miktarına değinen ikinci kısmı, Ebü'l-Berekât'ın matematik ilimlerine olan yakınlığına işaret eder. Matematikle ilişkisi bilinmediği için, bu önemli bir veridir. Hesap ilminin bir kavramı olarak artık sayı (*aded zâid*) ise, 1 ve kendisi hariç, tam bölenlerinin toplamı kendisinden büyük olan sayı anlamına gelir. Bu koşulu karşılayan ilk sayı, yani ilk artık sayı 12'dir. Tam bölenlerinin tamamı 1, 2, 3, 4, 6 ve 12'dir. 1 ve 12'yi devreden çıkardığımızda elimizde “2, 3, 4 ve 6” kalır. Bunların toplamı 15 yapar. $15 > 12$ olduğuna göre “12” artık sayıdır.⁵⁶ Dolayısıyla aradığımız sayı 12'dir.

Ebü'l-Berekât, sadece sayıyı, yani ağırlığı bulmamızı istemiş, ağırlık türüne temas etmemiştir. Herhangi bir ağırlık birimin tercih edilmesi formülün yapısını ve işlevini değiştirmeyecektir. Fakat klasik formüllerde ecza ağırlığı ya dirhem (3,125 gr.) ya da miskaldır (4,46 gr.).⁵⁷ Zencânî'nin tercihine uyarak ağırlıkları dirhem olarak değerlendireceğim. O halde, mabetleri ve evleri tütülemekte kullanılan ecza günlük sakızıdır ve miktarı 12 dirhemdir.

Ecza-2: “Ecza çantalarında bulunan ve duvar kenarlarında bolca yetişen ince ve beyaz tohumu çıkarabileceksen (...) artık sayıların ilki kadar alınır.”⁵⁸ “Ecza

kanamasını keser. Yağ ve sirke ile karıştırılıp lapa olarak uygulandığında, karınca gibi yürüyen bir şeyin eşlik ettiği siğil benzeri bir durum olan karmaşık ağrıya iyi gelir. Göz yaralarını iyileştiren göz ilaçlarına katılır. Gözdeki çukurları doldurur ve gözdeki müzmin şişlikleri düzeltir. Dumanı göz sulanmasını keser ve gözdeki kansere iyi gelir. Göğüs şişliklerine kil ile birlikte, nefes darlığına sürülerek uygulanır. Kusmayı keser, mideyi ısıtır, kabuğu ise mideyi tahriş eder. Günlük dizanteriye iyi gelir, ishali, mide ve rahim kanamasını keser. Makat yaralarına fitil olarak uygulanır, öksürük şuruplarına katılır ve balgam temelli hummalara iyi gelir. Sirke ve şarapla birlikte fazla miktarda içilirse öldürücüdür.” İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/107-108. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 16b-18a; a.mlf., *De Materia Medica*, 49-50; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/515-517; İbnü't-Tilmîz, *Kuvâ'l-Edviyeti'l-Müfreda* (Londra: British Library, Or. 8294), 179b-181a; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmî'*, 4/348-352.

56 Bkz. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtîbu'l-ülûm*, nşr. İbrahim el-Ebyârî (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1409/1989), 209; İbn Sînâ, “el-Hisâb”, *eş-Şifâ'*, nşr. Abdülhamid L. Mazhar (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1975), 8/32-33; İbn Fellûs, *İ'dâdü'l-isrâr fi esrâri'l-a'dâd*, nşr. Rukiye Akkaya, *İbn Fellûs'un Dört Matematik Eserinin Tabkik, Tercüme ve Matematiksel Değerlendirmesi* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Ün. Lisansüstü Eğitim Ens., Yüksek Lisans Tezi, 2022), 290; Muhammed b. Ali et-Tehânevî, “Aded”, çev. Elif Baga, *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, haz. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 1/114.

57 Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 6.

58 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

Çantalarında Bulunan: Soğutma, uyuşturma ve uyutma özelliği vardır. Bu nedenle zonklayan ağrı ve sancuları dindirmeye yardımcı olur.”⁵⁹

Zencânî, bu eczanın “banotu tohumu” (*bezrü’l-benc*) söyler ve miktarını 12 dirhem olarak verir.⁶⁰ Bu tespit de doğrudur. Duvar kenarında yetişiyor olması Ebü’l-Berekât’ın gözlemleriyle ilişkili olabilir; bununla ilgili bir veriye rastlayamadım. Tiryakların en sık kullanılan malzemesi olduğu için ecza çantalarında olması doğaldır. Banotu bitkisinin kapsülünde çok sayıda ince tohum vardır. Bu tohumlar siyah, kırmızı ve beyazdır. Fakat tabipler, Ebü’l-Berekât’ta olduğu gibi, beyazını kullanır ve bunu tavsiye ederler.⁶¹

Ebü’l-Berekât, bu eczanın da artık sayıların ilki kadar kullanılmasını ister. Do-
layısıyla, ecza çantalarında bulunan ince ve beyaz tohum, beyaz banotu tohumudur
(*bezrü’l-benci’l-ebiyaz*) ve miktarı 12 dirhemdir.

Ecza-3: “yiyecelerde baharat olarak kullanılan ince ve uzun tohumu, fakat tam olarak onu değil, onun krallara nispet edilenini (*el-mülûkî*) tanyorsan (...) artık sayıların ilki kadar alınır.”⁶² “Krallara Nispet Edilen: İç organları güçlendirir, yoğunlaşmış rutubeti seyreltir, yelleri uyuşturur, zehirlere iyi gelir.”⁶³

59 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 4.

60 Zencânî, *Cevâmi’* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

61 “Banotu: Üç çeşidi vardır: siyah, kırmızı ve beyaz. Hepsî üçüncü derecede soğuk ve kurudur. İlaçlarda kullanılan beyazıdır ve olumsuz etkisi en az olanıdır. Galénos şöyle demiştir: ‘Dördüncü derecede soğuk ve rutubetlidir. Diğer ikisi kullanılmaz’. Banotu, uyuşturucu ve uyutucudur, zonklamalı ağrıları dindirir. Safra kaynaklı şişliklere, eklem ağrılarına ve gut hastalığına, hem haricen sürülerek hem de içilerek iyi gelir. Dış ağrısını dindirir ve özellikle sirkeyle birlikte kulağa damlatıldığında şiddetli sancıya iyi gelir. Suyu, göze haricen sürülerek gözdeki sancıya iyi gelir. Yarım miskal beyaz banotu, aşırı kan tükürmeyi keser ve sıcak öksürüğü dindirir. Hamilelikten sonra memelerde oluşan şişlikleri, sargı olarak uygulandığında çözer ve yapraklarından yapılan sargı, testislerdeki sıcak şişliklere iyi gelir. Banotu zehirlidir, boğulmaya neden olarak öldürür ve özellikle siyah olanı zihni etkiler.” İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/40. Ayrıca bkz. Dioskouridés, *Kitâbü’l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 154b; a.mlf., *De Materia Medica*, 276-277; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/401-402; İbnü’t-Tilmîz, *Kuvâ* (British Library, Or. 8294), 36b-37a; İbnü’l-Baytâr, *el-Câmi’*, 1/160-162.

62 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 2.

63 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 4.

Zencânî, bu eczanın “bülbülotu” (*tûderî*) söyler ve miktarını 12 dirhem olarak verir.⁶⁴ Miktar kısmı zaten çözümlenmişti ve doğrudur. Fakat işaret ettiği ecza yanlış. Bülbülotu bir baharat değildir ve yemeklerde kullanılmamaktadır. Bu bitkinin tohumlarının uzun ve siyah olması Zencânî'yi yanıltmış olabilir.⁶⁵

“İnce ve uzun tohum” kısmı, baharatın cinsine gönderme yapar. Ebü'l-Berekât'ın istediği bu cinsin Krallara Nispet Edilen türüdür. Görünen o ki, remiz *Kitâbü'l-Haşâiş*'ten hareketle oluşturulmuştur. Dioskouridês'in büyük yardımıyla bu eczanın “kimyon” olduğunu söyleyebiliriz:

Orijinal metnin çevirisi şöyledir: “Yetiştirilmiş kimyon faydalıdır, özellikle de Hipokrat'ın ‘krallara layık’ [*basilikon*] olarak adlandırdığı Etiyopya kimyonu.”⁶⁶ Bu metin Arapçaya farklı zamanlarda farklı mütercimler tarafından çevrilmiştir. Bir çevirideki ifade şöyledir: “bazıları ona kimyon değil, kral kimyonu (*el-kemmûn el-mülûki*) derler.”⁶⁷ Orijinalden uzaklaşmış bu metinde kimyonun menşesine dair bir atıf yoktur. Kavramın birebir örtüşmesi nedeniyle Ebü'l-Berekât'ın bu çeviriyi kullandığını sanıyorum. Diğerinde “el-meliki”⁶⁸ ve orijinal metni en iyi yansıtan bir diğerinde ise Süryanice menşecili “el-melûhiyâ”⁶⁹ kullanılmıştır.

Dioskouridês'teki Etiyopya kimyonunun yerini, en iyi tür olarak görmeleri ve daha erişilebilir olması nedeniyle, İslam tıp kaynaklarında Kirman kimyonu almış-

64 Zencânî, *Cevâmî'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

65 “Bülbülotu: Dioskouridês şöyle demiştir: Yaprakları yabani pırasaya benzeyen bir bitkidir. Kökü, yarım ziradır ve kare şeklindedir. Çanakları içinde uzun siyah tohumlar bulunur. Yabani olanının tohumları yuvarlaktır. Bizim bildiğimiz ise hafif kırmızımsı, çok küçük ve yassı tohumlardır. Doğası: İkinci derecede sıcak, birinci derecede rutubetlidir. Neşe vericidir ve tere tohumu kadar yakıcıdır. Bal ile karıştırılarak göz ilacı yapıldığında göz yaralarına iyi gelir. Öz-sıvıları (*ablât*) söktürmeye yardımcı olur ve özellikle kaynatıldığında veya içeceklerde kullanıldığında cinsel gücü artırır. Gut hastalığının sertliği için bir yakıdır. Bal ve su ile karıştırılarak üzerine sürüldüğü kansere, kulak arkasındaki şişliklere ve tahrişe iyi gelir.” İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/188. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 94b; a.mlf., *De Materia Medica*, 158-159; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/686-687; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 1/195-196.

66 Dioskouridês, *De Materia Medica*, 207.

67 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (III. Ahmed, 2127), 141a. Ebü'l-Berekât, remzi *Kitâbü'l-Haşâiş*'ten edindiği, bağlam İslâmî olmadığı için çeviride “Kral” kelimesini tercih ettim.

68 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 124a.

69 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (III. Ahmed, nr. 2147), 100a. Elindeki Topkapı nüshalarını cömertçe paylaşan Sn. Elmin Aliyev'e içten müteşekkirim.

tır.⁷⁰ Bu sebeple ve Ebü'l-Berekât'ın kullandığını düşündüğüm nüshadaki ayrından hareketle, onun işaret ettiği baharatın Kirman kimyonu, miktarının da 12 dirhem olduğunu söyleyebiliriz. Devâü'l-Kibrî'te aynı miktarda “kakule” kullanıldığına göre,⁷¹ Ebü'l-Berekât eski formüle ilk müdahalesini yapmıştır. Değişikliğin temel sebebinin, formüldeki bazı eczaların mideye zarar vermesini engellemek olduğunu düşünüyorum.

Ecza-4: “Tadı adına uygun, adı tadından türetilmiş eczayı bulabilirsen (...) artık sayıların ilki kadar alınır.”⁷² “Tadı Belirtilen: Zehirlerin, ısırıkların ve sokmaların tamamına karşı koyar; uyutur ve durgunlaştırır; çürümeyi engeller; balgamlı öksürüğe iyi gelir.”⁷³

Zencânî, bu eczanın “mürr” (*sarı sakız*) olduğunu söyler ve miktarını on iki dirhem olarak verir.⁷⁴ Kelime ve tat arasında bağlantı kurulduğu için tespit kolaydır. Çünkü eczanın adı da, tadı acıdır (*mürr*). Yukarıdaki işaretler, tıp kitaplarındaki açıklamalarla da uyumludur.⁷⁵ O halde, adıyla tadı uyumlu eczamız mürdür ve miktarı 12 dirhemdir.

70 İbn Sinâ, *el-Kânûn*, 1/485-486; İbnü't-Tilmîz, *Kuwâ* (British Library, Or. 8294), 179a-b; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 1/110-113.

“Kimyon: Bir türü Kirman kimyonudur; en iyisidir ve siyah renklidir. Bir türü Fars kimyonudur ve sarıdır. Şam kimyonu ve Nabat kimyonu da vardır. Tamamının yabanisi ve yetiştirileni bulunur. Yabani kimyon daha keskindir. Yabani kimyonun bir çeşidinin tohumunun süsen tohumuna benzediği söylenir. Doğası: İkinci derecede sıcak, üçüncü derecede kurudur. Çözücü, kesici, kurutucu ve büzücüdür. Az miktarda kimyon suyuyla yüz yıkanır ve az miktarda yenirse cilt temizlenir; ancak fazla yenirse cildi sarartır. Yağ ve bal ile karıştırılıp erbezindeki şişliklere sürülür. Taze yaraları, özellikle tohumları süsen tohumuna benzeyen yabani kimyon iyileştirir. Sirke ile koklandığında burun kanamasını keser. Tuzla çiğnenip, göz perdesi ve kirpiklere damlatılırsa yapışmayı önler ve koparılmış bölgeyi dağlar. Yabani kimyonun özü görmeyi keskinleştirir ve gözyaşı getirir; bu nedenle Yunancada ‘İhlos’, yani duman olarak adlandırılır, çünkü duman gibi gözyaşı getirir. Gözden tüy koparılan yere damlatılırsa tüylerin tekrar çıkmasını engeller. Rufus şöyle demiştir: Nabat kimyonu bağırsakları çalıştırır, Kirman kimyonu ise kabız yapar. Zehirli hayvan sokmalarında, özellikle yabani kimyon içecklere katılır.” İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/162-163.

71 Sâbü b. Sehl, *el-Akrâbâzîn*, 46; Mecûsî, *Kâmil* (British Library, Or. 6591), 261b; İbn Cezle, *Minhâcü'l-Beyân*, 381; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/242.

72 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 2.

73 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 4.

74 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

75 “Mür: Mısır akasyasına benzeyen, güneşli ve engebeli yerlerde yetişen bir ağacın reçesidir.

Ecza-5: “Yedirildiğinde köpeğin gözünü yaşartan ve hararetini artıran Hint danesinden mükemmel sayıların ilki kadar [alınır].”⁷⁶ “Hint Danesi: Soğuk eczaların mizacını dengeli hale getirir ve düzeltir; ısıtır, yumuşatır, olgunlaşmalarına yardım eder ve şişlikleri açar.”⁷⁷

Zencânî, bu eczanın “biber” (*fülfül*) olduğunu söyler ve miktarını altı dirhem olarak verir.⁷⁸ Hareket noktamız Hindistan’a atıftır. Dioskouridês orijinal metinde ihtimalli bir dille biberin yurdu olarak Hindistan’a işaret etmiştir.⁷⁹ Bir tercüme kesin bir dil kullanır.⁸⁰ Ayrıca, seyyah Ebû Zeyd es-Sîrâfî (ö. 330/941 sonrası), Hindistan’ı “biber ülkesi” olarak anmıştır.⁸¹ İbn Cübeyr, Safer 578/Haziran 1183 tarihli

Ağacın gövdesine şerit halinde çizikler atılır, ondan reçine çıkar ve gövdede katılır. Kadyaesas adı verilen bir türü vardır; sıkıldığında akışkan bir özsu çıkar. Mür, sıcak bir reçinedir, saf ve sahte olanı vardır. Mazdiyâsus adı verilen öldürücü bir tür sütleğenle karıştırılarak sahtekârlık yapıldığı söylenir. En iyi mür, beyazımsı kırmızı renkte, hoş kokulu, berrak, ağır ve acı olanıdır. Açıcı, gaz giderici, büzücü, yapıştırıcı ve yumuşatıcıdır. Dumanı daha da kurutucudur, hafiftir ve yakıcı değildir. Mürün dumanıyla günlük dumanı arasında benzerlik vardır ve mürün iyi geldiği şeylere iyi gelecek çok sayıda özelliği vardır. Mür çürümeyi önlemede çok etkilidir, hatta ölünün cesedini bile koruyup bozulmasını engeller. Balgam temelli şişliklere iyi gelir, iyileştirir ve açıkta kalan kemikleri kapatır. Sirkeyle karıştırıldığında temrelere iyi gelir. Çürüyen yaralara çok faydalıdır, yara izlerini giderir ve ağızda tutulduğunda ağız kokusunu giderir. Mazı ile birlikte koltuk altı kokusuna, selîha ve bal ile birlikte siğillere iyi gelir. Saç ilaçlarına karıştırıldığında saçı güçlendirir. Baş ağrısı yapan ilaçlardandır. Galênos şöyle demiştir: Baş ağrısı olanın baş ağrısını ağrıtır ve sara nöbetini ortaya çıkarır. Şarapla karıştırılıp gargara yapıldığında dişleri ve diş etlerini güçlendirir, diş çürümelerini engeller. Kulak yaralarına ve kulak ağrısına iyi gelen eczalardandır. Müzmin burun akıntısı için burun damlası olarak kullanılır. Gözdeki yara izlerini kaldırır ve beyazlığı artırır, göz kapığı sertleşmesine iyi gelir, gözü tahriş etmeden temizler ve sulanma başlangıcında göz damlası olarak kullanılır. Müzmin öksürüğe, astıma, nefes darlığına ve satıcan ağrılarına iyi gelir, sesi açar; mide gevşekliğine ve şişkinliğine iyi gelir. İdrar söktürücü ilaçlarla birlikte adet söktürür, düşüğe neden olur, rahim ağzı kasılmasını yumuşatır. Bağırsak yaralarına iyi gelir, bağırsak kurtlarını ve tenyaları düşürür. Akrep sokmasına karşı içilerek kullanılır ve az miktarda biberle karıştırıldığında titreme nöbetinin başlangıcına iyi gelir. Onun yerine yarısı kadar karabiber kullanılabileceği söylenir; ancak onun yerini tutmaz.” İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/128-129. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 15a-16a; a.mlf., *De Materia Medica*, 47; İbn Sinâ, *el-Kânûn*, 1/565-566; İbnü't-Tilmîz, *Kuwâ* (British Library, Or. 8294), 209a-210a; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 4/430-433.

76 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 2.

77 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 4.

78 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

79 “Biberin, Hindistan’da yetişen bir ağaç olduğu söylenir.” Dioskouridês, *De Materia Medica*, 159. Ayrıca bkz. İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 3/227-228.

80 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 94b

81 Ebû Zeyd es-Sîrâfî, *Rible* (Abu Dabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 1999), 48.

notunda, bugün Mısır ve Sudan arasındaki liman şehri Ayzâb'ın, Hindistan'dan gelen ve İslam dünyasının başka noktalarına sevk edilen biber ticaretindeki rolüne işaret etmiştir.⁸² O halde, bu eczanın biber olduğundan şüphe etmeye gerek yoktur. Fakat tıp kaynakları biberin üç aşamasından bahsettiği için (dâru fülful, akbiber ve karabiber), hangi türün kastedildiğini kesinleştirmemiz gerekir.

Formülün on ikinci eczası çözüm adına önemli bir destek sağlar: “Küllem (كولم) toprağında yetişen ve bahsettiğimiz Hint danesine nispet edilse de ondan olmayan tıbbî bitkiden...”⁸³ Coğrafyacı İbn Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286), günümüzde Hindistan'ın Kerala Eyaleti içinde yer alan Kollam'ı biber bölgesinin sonu olarak tanıtır.⁸⁴ Marco Polo ise yaklaşık 1293'teki gezisine binaen, Kollam'ı en iyi biberlerin yetiştiği yer olarak niteler ve bu ürünün en önemli müşterileri arasında Arap tüccarları gösterir.⁸⁵ Yani Küllem'e olan atıf, yine bibere, ama başka bir haline atıftır.

Tespitleri müteakip yüzyıllarda tekrarlanacak Dioskouridês'i dinleyelim: “Biber Hindistan'da bulunan bir ağaçtır. İlk çıktığında, uzun ve fasulyeye benzeyen bir meyvesi vardır. Buna 'dâru fülful' (*biber yuvası*) denir. Onun içinde, hardal tohumunun büyükleri gibi taneler bulunur. Zamanı gelip de salkım gibi dallanıp taneleri bibere dönüştüğünde, olgunlaşmadan önce toplananı akbiber, tamamen olgunlaştıktan sonra toplananı karabiberdir.”⁸⁶ Fark edileceği üzere, metin biberin üç aşamasından bahseder, fakat biberi iki türe indirger. O halde, “*Hint danesine nispet edilse de ondan olmayan tıbbî bitki*” dârifülfüldür.

Fakat elimizde hala iki seçenek vardır. Bu iki bibere de tiryaklarda yer verilir; fakat mide için daha iyi olması nedeniyle akbiber kullanmanın daha uygun olduğu belirtilir.⁸⁷ *Berşâ'sâ* da beyazının kullanılmasını istemektedir: “Hint diyarında

82 İbn Cübeyr, *Rible* (Beirut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 39.

83 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

84 İbn Saîd el-Mağribî, *Bastü'l-arz fi't-tûl ve'l-arz*, nşr. Juan Vernet Ginés (Tetuan [Fas]: Ma'hedü Mevlây el-Hasan, 1958) 38-39.

85 Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden - Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Ötügen, 2024), 377.

86 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 94b-95a; a.mlf., *De Materia Medica*, 47. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/626; İbnü't-Tilmîz, *Kuwâ* (British Library, Or. 8294), 160a-b; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/156; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 3/227.

87 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 94b-95b; a.mlf., *De Materia Medica*, 47; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/627; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/156; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 3/227.

biçimleri benzer, boyutları eşit, iki küçük kardeş olduğunu belki duymuşsunuzdur. Bunların biri ‘Habeşli İhtiyar’ (*Şeyb Habeşî*), diğeri ‘Anadolulu Genç’tir (*Şâbb Rûmî*). Bu kardeşlerin ‘Anadolulu’ olanından bilinen miktarda ve belirlenen ölçüde alırsın.”⁸⁸ O halde, beşinci eczamız akbiberdir (*fülful ebyaz*).⁸⁹

Miktarına gelince, “mükemmel sayı” (*aded tâmm*), kendisi hariç, pozitif tam bölenlerinin toplamı kendisine eşit olan sayı anlamına gelir. Bu koşulları sağlayan ilk sayı, yani ilk mükemmel sayı 6’dır. Tam bölenleri 1, 2, 3 ve 6’dır. 6’yı devreden çıkarırsak elimizde “1, 2 ve 3” kalır. Bunların toplamı da 6 yapar.⁹⁰ Kısaca, aradığımız sayı 6’dır. Formüldeki akbiberin miktarı 6 dirhem olacaktır.

Ecza-6: “Burnuna damlatıldığında eşeğin anırmasını artıran eczadan (...) karekökü bilinmeyen sayı kadar [alınır.]”⁹¹

Özellikler kısmında bu eczaya yer verilmemiştir. Zencânî, “afyon” (*efyûn*) olduğunu söyler ve miktarını üç dirhem olarak verir.⁹² İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248), Mehrârîs (مهراړیس) adlı, gerçek kimliği meçhul bir simyagerin *Havâss* adlı kitabına atıfla, “afyon, sirkeyle karıştırılıp eşeğin burnuna sürülürse gözlerinden yaş gelir ve

88 Ebü'l-Berekât, *Berşâ'sâ*, (Manisa YEK, 1781/5), 154b.

89 “Câlinûs şöyle demiştir: Karabiber ilk çıktığında biber yuvası (*dâru fülful*) şeklinde olur, sonra tanelere ayrılır. Karabiber, uzun biberden tabiatı gereği daha kuru ve daha sıcaktır. Beyazı ve siyahı vardır; siyahı daha kurudur. Kökü, siyah kusta benzer ve daha acıdır. Tabiatı, üçüncü derecenin sonunda sıcak ve kurudur. Beyazı ise daha az sıcaktır. Karabiberde çekme, çözme ve temizleme özelliği vardır. Yapışkan balgamı söker, sinirleri ısıtır ve sağlıklı kimselere yarar sağlar. Natronla birlikte alındığında vücudu zayıflatır, alaca hastalığını giderir ve sıraca iltihaplarını çözer. Sirkeyle birlikte diş ağrısına iyi gelir, gözü temizler ve göz ilaçlarına katılır. Bal ile birlikte akciğerden balgamı temizler, difteriye karşı gargara olarak kullanılır, hazmettiricidir, iştah açar, şişkinliği giderir, karın ağrısına iyi gelir ve dalak şişliğine faydalıdır. Beyazı, mideyi güçlendirmede daha etkilidir. Dârifülful, yiyeceklerin mideden bağırsağa geçişini kolaylaştırır. Karabiber, idrar söktürür, düşük yapmaya sebep olur ve bağırsakları çalıştırır. Cinsel ilişkiden sonra alındığında meniye etkisiz hale getirir. Dârifülful, daha nemli olduğu için cinsel arzuyu artırır. Karabiber, yağ ile birlikte titremeye iyi gelir. Beyazında tiryaklık özelliği vardır. Uzun biber, haşere sokmalarına karşı yenilerek veya yağ ile birlikte dıştan sürülerek fayda sağlar.” İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/156.

90 Bkz. Hârizmî, *Mefâtîbu'l-ulûm*, 209; İbn Sînâ, “el-Hisâb”, 32-33; İbn Fellûs, *İ'dâdü'l-isrâr*, 290; Tehânevî, “Aded”, 1/114.

91 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 2.

92 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

anırmaya başlar.” der.⁹³ Benzer bir veri İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) tarafından da sunulur.⁹⁴ Dolayısıyla, remiz afyona işaret eder.

Miktara gelince, “karekökü bilinmeyen sayı (العدد الذي لا يُعرف جذره)” ifadesinde önemli bir belirsizlik vardır. Buradaki temel sorun, daha önceki eczalardaki “artık sayıların ilki”, “mükemmel sayıların ilki” ve sonrakilerde gelecek “dokuzu sayan ikinci sayı” gibi bir tahsisin bulunmamasıdır. Bu sayının 3 olduğunu söyleyen Zencânî’de bir gerekçe yoktur. Hârizmî şöyle der: “Mutlak kök, hakkında söz söylenebilen (*mantûk*) ve değeri bilinen köktür. Örneğin 100’ün kökü 10; 9’un kökü 3; 4’ün kökü 2’dir. Hakkında bir şey söylenemeyen (*asamm*) kök ise, sayısal değeri bilinme imkânı olmayan köktür; 2’nin kökü, 3’ün kökü, 10’un kökü gibi. Yaklaşık değeri bulunabilir, ancak tam değeri bilinemez.”⁹⁵

O halde, Ebü’l-Berekât’ın ‘kökü bilinmeyen sayısı’, ‘hakkında bir şey söylene-meyen köke’ karşılık gelir. Bulacağımız sayı, karekökü tam sayı olmayan bir pozitif sayı olacaktır. Bu da ihtimalin neredeyse sonsuz olduğunu gösterir. Biz sadece ilk on sayının kökleriyle ilgilenelim: $\sqrt{1} = 1$, $\sqrt{4} = 2$, $\sqrt{9} = 3$ ’tür. Kökleri tam sayı olduğu için onları doğal olarak eleriz. $\sqrt{2} \approx 1.414$, $\sqrt{3} \approx 1.732$, $\sqrt{5} \approx 2.236$, $\sqrt{6} \approx 2.449$, $\sqrt{7} \approx 2.646$, $\sqrt{8} \approx 2.828$ ve $\sqrt{10} \approx 3.162$ sonucunu verir. Yani ilk on sayıda bile seçeneğimiz yedir.

Makul bir çıkarım olarak iki ihtimalden bahsedebiliriz: Ya metinde bir düşme vardır ya da Ebü’l-Berekât bizi gereğinden fazla zorlamaktadır. Zencânî’nin “kökü bilinmeyen sayı üç dirhemdir”.⁹⁶ cümlesi, nüsha sorunu ihtimalini zayıflatır ve tercihini gerektirecek bir durum olmadığını gösterir. Çözüm için elimizdeki tek seçenek *Emînü’l-ervâb*’ın soy kütüğüne, *Devâü’l-Kibrît*’e müracaat etmektir. Sâbûr b. Sehl, Mecûsî, İbn Cezle ve İbn Hebel’in verdiği formüllerde afyon 10 dirhemdir.⁹⁷ Son iki kişinin Ebü’l-Berekât’ın selefi ve halefi olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Bu sayı Taberî, İbn Serâfiyûn ve İbn Sînâ’da 2 dirhemdir; fakat bu formül hem ecza

93 İbnü’l-Baytâr, *el-Câmi’*, 1/61. *Kitâbü Mebrâris el-bakîm* başlıklı bir yazmada (İstanbul: Nuru-osmaniye YEK, 3633/15, 250b), onun Hz. Süleyman’ın kütüphane müdürü olduğu, kitabın da Hâlid b. Yezid (ö. 85/704 [?]) için çevrildiği ifade edilir. Sezgin bu şahsın daha önce zikredilen Mithridates olduğu düşüncesindedir. Ayrıntılar için bkz. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1971), 4/106 (Ar. çev., 4/154-156).

94 Ömerî, *Mesâlikü’l-ebâr fi memâlikü’l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecmau’s-Sekâfi, 1423), 22/43.

95 Hârizmî, *Mefâtihu’l-ulûm*, 221.

96 Zencânî, *Cevâmi’* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

97 Sâbûr b. Sehl, *el-Akrâbâzîn*, 46; Mecûsî, *Kâmil* (British Library, Or. 6591), 261b; İbn Cezle, *Minhâcü’l-Beyân*, 381; İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/242.

sayısının hem de miktarlarının azlığı bakımından *Devâü'l-Kibrît*'in bir başka versiyonunu temsil eder.⁹⁸ *Emînü'l-ervâh* da bu versiyonu esas almaz. *Berşâ'sâ*'daki afyon miktarı da 10'dur. Yani hem formülün kökeninde hem de müellifin diğer tiryakında aynı miktarda afyon kullanılmıştır. Afyon, tiryakların en etkili malzemelerinden biri olduğu için,⁹⁹ miktarının azaltılması etkinliğinin azaltılması anlamına gelir. Ebü'l-Berekât'ın *Devâü'l-Kibrît*'te uygun görülen miktarı değiştirmesi için de bir sebep yoktur. O halde, altıncı eczamız afyondur, miktarı da 10 dirhemdir.¹⁰⁰

Ecza-7: “İçinde bulunduğu eve duvar kertenkelesinin girmediği eczadan (...) karekökü bilinmeyen sayı kadar [alınır].”¹⁰¹ “Kertenkeleyi Uzaklaştıran: Uyku verir, olgunlaştırır, ağrıları dağıtır ve karıştırıldığı diğer eczaların vücudun en ücra köşelerine ulaşmasını hızlandırır.”¹⁰²

98 Bu formül özetle şöyledir: “Sarı kükürt: 8 dirhem, Beyaz banotu tohumu: 8 dirhem, Kakule: 8 dirhem, Sığla sakızı: 8 dirhem, Sarı sakız: 8 dirhem, Sedef otu: 10 dirhem, Kust: 10 dirhem, Afyon: 2 dirhem, Safran: 2 dirhem, Seliha: 12 dirhem, Akbiber: 22 dirhem, Bal: Miktar belirtilmemiş.” Taberî, *Firdevsü'l-bikme*, 460; Yuhânnâ b. Serâfiyûn, *el-Künnâş* (Leiden, Or. 2070), 38a-b; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 4/452.

99 “Afyon: Güneşte kurutulmuş Mısır kara haşhaşının özsuyudur. Haşhaşın sapı da çizilebilir ve buradan akan afyon katılaşıp donar ve öz suyundan daha güçlü olur. Kalitelisi; ağır ve keskin kokulu, siyahlığı kızıla çalan, kırılğan ve suda kolayca çözünenidir. Eritildiğinde tekrar donmaz ve kızgın bir demire sürüldüğünde kızarır. Yabani marulun özsuyundan da afyona yakın bir şey elde edilebilir ve mâmîsa ile katılaştırılabilir. Doğası dördüncü derecede soğuk ve kurudur. İçilerek veya sürülerek tüm ağrıları dindirir. Son derece uyuşturucudur, zihni ve kavrama yeteneğini zayıflatır. Sarı sakız ile birlikte kulağa damlatıldığında kulak ağrısını dindirir. Hararet kaynaklı şiddetli baş ağrısına haricen uygulandığında iyi gelir. Sıcak göz iltihabına iyi gelir, ancak aşırı uyuşturucu etkisi nedeniyle göze ciddi zarar verir. Uygun eczalarla karıştırıldığında eklem ve gut ağrılarını dindirir. Şiddetli öksürüğü keser, ancak mideye ve sindirime zarar verir. Safra kaynaklı şiddetli ishali keser ve kusmayı engeller. Öldürücü bir zehirdir ve panzehri pelin otudur. Afyon yerine üç katı banotu tohumu ve iki katı adamotu tohumu kullanılabilir. Ben afyonun macunlarda, sadece eczalarla karıştırılmış olarak kullanılmasını uygun buluyorum. Safra kökenli bağırsak iltihaplarına, faydalı toz ilaçlara uygun miktarda eklendiğinde çok faydalı olduğunu görüyoruz. Kullanım miktarı mercimek kadardır ve iki dânekten fazla alınmamalıdır; çünkü tehlikelidir.” İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/19-20. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 152b-154a; a.m.lf., *De Materia Medica*, 273-275; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/366-367; İbnü't-Tilmîz, *Kuvâ* (British Library, Or. 8294), 15a-b; İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/19; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 1/61-62.

100 Bilgi ve tecrübesini paylaşarak bu ve sonraki eczanın sayısını belirlememe yardımcı olan Sn. Elif Baga'ya içten müteşekkirim.

101 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

102 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 4.

Zencânî, bu eczanın “safran” (*za'ferân*) olduğunu söyler ve miktarını üç dirhem olarak verir.¹⁰³ Ecza tespitinde bir sorun görünmüyor; zira Câhız ve Ebû Bekir er-Râzî kertenkele detayını aynı şekilde aktarır.¹⁰⁴ Ebü'l-Berekât'ın kaynağı büyük ihtimalle meslektaşdır.¹⁰⁵ Karekökü bilinmeyen sayının 10 olduğuna değinilmişti. O halde, yedinci eczamız safrandır, miktarı da 10 dirhemdir.

Ecza-8: “Lohusa kadına iyi gelen eczadan (...) dokuzu sayan ikinci sayı kadar [alınır].”¹⁰⁶ “İyi Gelen: Yoğunlaşan öz-sıvıları seyreltir; zehirlere karşı koyar, akrep ve yılan sokmalarına iyi gelir.”¹⁰⁷

Zencânî, bu eczanın lohusaotu (*zerâvend*) olduğunu söyler ve miktarını 2 dirhem olarak verir.¹⁰⁸ Bu remzin ilham kaynağı, Dioskouridês'in bitkiyle ismi arasında kurduğu ilişkidir: “Aristûlûhiyâ: O zerâvenddir. Bu isim, anlamı “iyi gelen” olan *ariston* ve “lohusa kadın” anlamına gelen *lûhûstan* türetilmiştir. Bu

103 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

104 “Safran bulunan eve duvar kertenkelesi girmez.” Câhız, *el-Hayevân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 4/371; Râzî, *el-Havâss ve'l-esyâü'l-mukâvime li'l-emrâz* (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Teymûr-Tıbb, 264), 13.

105 Eczanın özellikleri şöyledir: “Safran: En iyisi; taze, güzel renkli, ferah kokulu ve uçlarında nispeten beyazlık bulunan kalın tellisidir. Doğası: İkinci derecede sıcak, birinci derecede kurudur. Çözücü, olgunlaştırıcı, büzücü, uyarıcı ve açıcıdır. Câlînûs şöyle diyor: Isıtıcı etkisi büzücü etkisinden daha güçlüdür ve yağı sıcak ve ısıtıcıdır. Cevzî şöyle demiştir: Hiçbir mizacı değiştirmez; aksine mizaçları dengede tutar, çürümeyi giderir ve iç organları güçlendirir. Ben, safra oluşturmaya meyilli olduğunu düşündüğüm için buna katılmıyorum. Yenildiğinde cilde güzellik verdiği söylenir, ancak baş ağrısı yapar, mide bulantısına neden olur ve iştahın kaynağı olan asiditeye karşı etki gösterdiği için iştah keser. Ancak sıcaklığı ve büzücü özelliği nedeniyle mideyi ve karaciğeri güçlendirir. Duyuları köreltir, zihni karıştırır ve göz ilaçlarına katıldığında uyku getirir. Görme bulanıklığına iyi gelir ve göz ilaçlarına katıldığında hastalık sırasında oluşan maviliği giderir. Kalbi güçlendiren ilaçlardandır. Neşe verir ve yağı sara hastasına koklatılır. Safran cinsel isteği artırır, idrar söktürür, dalağa iyi gelir, kendi ağırlığınca balmumu ve iki katı zeytinyağı ile karıştırıldığında rahmin sertleşmesine, kasılmasına ve içindeki kötü yaralara iyi gelir ve zor doğuma fayda sağlar. Üç miskalinin aşırı sevinçten öldürdüğü söylenir. Safran yerine aynı ağırlıkta kust ve dörtte biri ağırlıkta seliha kullanılabilir.” İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/81-82. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 14a-b; a.mlf., *De Materia Medica*, 23; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/464; İbnü't-Tilmîz, *Kuvâ* (British Library, Or. 8294), 92b-94b; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 2/467-469.

106 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

107 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 4.

108 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

isimle lohusa kadına fayda sağlaması kastedilir.”¹⁰⁹ Dolayısıyla Zencânî'nin ecza tespiti doğrudur.¹¹⁰

Miktarı belirten, “dokuzu sayan ikinci sayı (العدد الثاني الذي يعد التسعة)” ifadesindeki “sayma”, matematik dilinde “bölme” anlamında gelir. Hârizmî tek sayılara ilişkin açıklamasında bunu net biçimde ifade etmiştir: “Tek sayıların bir türü, birleşik olmayan asaldır (*evvel gayru mürekkebe*); yani 1 dışında hiçbir sayı onu saymaz; 3, 5 ve 7 gibi. ‘Hiçbir sayı onu saymaz (*lâ yeuddübû aded*)’ derken hiçbir sayıya bölünmemesini; yani yarısının, üçte birinin veya 3’ün üçte biri, 5’in beşte biri gibi, adıyla anılan parçası dışında bir başka parçasının olmamasını kastediyoruz. Tek sayıların

109 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 107a. Ayrıca bkz. İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/470; İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/74; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 2/463. Orijinal metinde lohusa kadına iyi gelmesinden değil, doğumu kolaylaştırma inancından bahsedilmiştir: “Aristolokheia: Kadınlara doğum esnasında çok yardımcı olduğu inancıyla bu ad verilmiştir.” Dioskouridês, *De Materia Medica*, 177.

110 Eczanın özellikleri şöyledir: “Lohusaotu: *Aristülûbiyâ'dır* ve bu isim “iyi gelen” anlamındaki *ariston* ve “lohusa kadın” anlamındaki *lûbûstan* türetilmiştir. Bu isimle lohusa kadınlara fayda sağlaması kastedilmektedir. Dioskouridês şöyle demiştir: Erkeği vardır, kökü uzundur; dişisi vardır, kökü yuvarlaktır ve şalgama benzer, ancak mazı kadar küçüktür. Dişi lohusaotunun yaprağı, ‘kusûs’ adı verilen sarmaşık türünün yaprağına benzer; yuvarlağımsı, pürüzsüz ve hoş kokuludur. Tek bir kökten çıkan çok sayıda dalı ve uzun sapları vardır. Çiçeği beyazdır; içteki kırmızıdır ve kötü kokuludur. Uzun olanının kökü bir karış uzunluğunda ve parmak kalınlığındadır. Her iki türün de kökünün içi taflana benzer, tadı acıdır ve iğrenç kokar. Uzun olanının yaprağı daha uzundur, ince dalları yaklaşık bir karış uzunluğundadır ve armut çiçeğine benzeyen, kötü kokulu, mor renkli çiçekleri vardır. Üçüncü bir türü daha vardır; uzun dallı, ince dalları üzerinde çok sayıda yuvarlak yaprakları vardır, yaprakları küçük türden karakafesin yapraklarına benzer ve çiçeği sedefotu çiçeğine benzer. Çok uzun, ince kökleri ve kalın, hoş kokulu bir kabuğu vardır; koku üretenler yağlarına katarlar. Bizim bildiğimiz ve ilaç olarak kullandığımız kısım kökleridir. Doğası: İkinci derecede sıcak, üçüncü derecede kurudur. Uzun olanından bir dirhem ile bir miskal içildiğinde öldürücü eczalara ve hayvan zehirlerine karşı koyar. Biber ve mür ile birlikte lohusa kadınları temizler, adet söktürür ve cenini çıkartır. Kadın fitil olarak kullanırsa da aynı etkiyi yapar. Yuvarlak olanı da aynı etkileri gösterir, ancak uzun olanı astım, hıçkırık, kas gevşekliliği, dalak şişliği, titreme ve satlıcan ağrılarında daha faydalıdır. Cenini çevreleyen sıvıyı ve kemik parçalarını çeker, cam kırıklarını çıkarır, kötü huylu yaranın pisliğini temizler ve süsen kökü ve bal ile karıştırıldığında derin yaraları doldurur, dişleri parlatır. Dioskouridês şöyle demiştir: Üçüncü tür zeravendin de uzun ve yuvarlak olanla aynı etkiye sahip olduğunu, ancak daha zayıf olduğunu düşünüyorum. Zeravendin gücü zehirlere, özellikle akrep zehrine karşı koyar. Yuvarlak olanının yerine aynı miktarda uzun olanı ve üçte biri kadar küçükhindistan cevizi, uzun olanının yerine ise üçte biri kadar yuvarlak olanı ve yarısı kadar biber kullanılabilir.” İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/74-75. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 107a-108a; a.mlf., *De Materia Medica*, 177-178; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/470-472; İbnü't-Tilmîz, *Kuvâ* (British Library, Or. 8294), 94b-95a; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 2/463-464.

bir türü de birleşik ikincidir (*sânî mürekkeb*). Bu, asalın saydığı sayıdır; örneğin 3'ün saydığı 9 gibi, 9, 3'e bölünür."¹¹¹

Hârizmî'nin açıklamaları bizim dokuzu nasıl bir işleme tabi tutmamız gerektiğine de ışık tutmaktadır: 9'u bölen üç sayı vardır: 1, 3 ve 9. Yani aradığımız ikinci bölen 3'tür. *Emînü'l-ervâh*, müteakip beş ecza için de aynı miktarı isteyecektir. *Devâü'l-Kibrî't*teki durumun birebir örtüşmesi bu tespiti teyit etmektedir.¹¹² O halde, sekizinci eczamız lohusaotudur ve miktarı 3 dirhemdir.

Ecza-9: “‘Sarhoş’ denilen eczadan (...) dokuzu sayan ikinci sayı kadar [alınır].”¹¹³ “Sarhoş: Ateşi, hafif ve sıcak niteliği sayesinde, soğuk eczaların soğukluğunu topraksı niteliğe dönüştürür.”¹¹⁴

Zencânî, bu eczanın “kust” (*kust*) olduğunu söyler ve miktarını iki dirhem olarak verir.¹¹⁵ Eczanın sarhoş olarak anılma sebebine dair hiçbir veri bulamadım. Fakat ilgili kaynakların kusta atfettiği nitelikler, onun tiryaklar için uygun bir malzeme olduğunu gösterdiği gibi, risaledeki özelliklerle de örtüşmektedir.¹¹⁶ Kust, *Devâü'l-Kibrî't*'in iki versiyonunda da mevcuttur.¹¹⁷ Kısaca, işaret edilen eczanın kust oldu-

111 Hârizmî, *Mefâtîhu'l-ulûm*, 209.

112 Sâbûr b. Sehl, *el-Akrâbâzîn*, 46; Mecûsî, *Kâmil* (British Library, Or. 6591), 261b; İbn Cezle, *Minhâcü'l-beyân*, 381; İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/242.

113 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 2.

114 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 4.

115 Zencânî, *Cevâmî'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

116 Eczanın özellikleri şöyledir: “Kust: Üç çeşidi vardır: Arap kustu; beyaz, hafif ve hoş kokuludur. Hint kustu; siyah ve hafiftir. Üçüncüsü; acı ve serttir, karanfil olarak da adlandırılır. Hint kustunun kokusu sarısabıra benzer. Anadolu kustunun kokusu keskindir. En kaliteli kust; yeni, etli, dili yakalayan ve kurtlanmamış olan beyaz kusttur. Andız otu kökleriyle karıştırılarak kusta hile yapılabilir; ancak andız otunun dildeki etkisi zayıftır ve kokusu güçlü değildir. Doğası: Üçüncü derecede sıcak, ikinci derecede kurudur. Keskin ve acıdır, yakıcı etkisi vardır. Yara yapar. Soğuk organların mizacını değiştirir, derinlerden madde çeker, bal ile karıştırılıp uygulandığında çilleri giderir, nemli yaraları kurutur; felç, yüz felci, sinir gevşemesi, kas spazmı, siyatik ve uyuşukluğa iyi gelir. Soğuktan kaynaklanan göğüs ağrılarına, hırıltıya iyi gelir. İdrar ve adet söktürür. Tütsüsü düşük yaptırır, tenya ve parazitleri düşürür. Rahimdeki gazlara ve ağrılara iyi gelir, metabolizmayı hızlandırır, cinsel isteği artırır. Titremeye karşı sürülerek ve içilerek uygulanır. Zehirlenmelerde ve zehirli hayvan sokmalarında pelin otuyla birlikte içilir. Yerine yarım ağırlığında pireotu kullanılabilir.” İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/167. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 10b-11a; a.mlf., *De Materia Medica*, 17; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 2/107; İbnü't-Tilmîz, *Kuwâ* (British Library, Or. 8294), 173b-174a; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 4/24-25.

117 Taberî, *Firdevsü'l-bikme*, 460; Sâbûr b. Sehl, *el-Akrâbâzîn*, 46; Yuhannâ b. Serâfîyûn, *el-Kunnâş*

ğunu yanlışlayan bir veri yoktur. Dokuzu sayan ikinci sayının 3 olduğu görmüştük. O halde, dokuzuncu eczamız kusttur ve miktarı 3 dirhemdir.

Ecza-10: “Sahil bölgelerinde yetişen acı ceviz kökünden (...) dokuzu sayan ikinci sayı kadar [alınır].”¹¹⁸ “Sahil Bölgelerinde Yetişen: Isıtma, seyreltme ve açma özelliği vardır. Soğuk hastalıklara iyi gelir; zehirlere ve ısırlıklara karşı koymaya yardımcı olur.”¹¹⁹

Zencânî, bu ecza için zikredilen “acı ceviz kökü” ile sonraki ecza için zikredilecek “Süleyman ağacının kökü” ifadelerini eşitlemiştir: “Sahil beldelerinde yetişen acı ceviz kökü; yani Süleyman ağacının kökü, adamotu köküdür (*yebrûb*)”.¹²⁰ Sonuç itibariyle, adamotu köküyle bu iki eczadan hangisine işaret ettiği belirsizdir ve formülden bir ecza eksiltmiş durumdadır. Risalenin özellikler kısmında “Sahil Bölgelerinde Yetişen” ve “Süleyman’a Nispet Edilen” ayrı ayrı tanımlandığı için bu büyük bir hatadır.

Devâü'l-Kibrî'te kullanılan malzeme sütleğen otu zamkıdır (*feribûn*).¹²¹ Burada bir kökten bahsedildiğine göre, Ebü'l-Berekât yine bir değişiklik yapmıştır. O halde, denize yakın yerlerde yetişen, acı cevize benzetilebilecek ve yukarıdaki özelliklere uyacak bir ecza bulmamız gerekir. Ebü'l-Berekât'ın risale boyunca istifade ettiği *Kitâbü'l-Haşâiş*'i merkeze alarak birkaç alternatiften bahsedebiliriz:

“Centiyânâ” (*yılanotu*) zehirlenmelere iyi gelen ve tiryaklarda sık kullanılan bir bitkidir; fakat dağlık alanlarda yetişir.¹²² Hanzal (*Ebû Cebil karpuzu*) acıdır; fakat kökü değil, meyvesi acıdır.¹²³ Sarısabır denize yakın yerlerde yetişir ve ısıtıcıdır; fakat kökü değil, özü kullanılır.¹²⁴ Banotu sahil bölgelerinde yetişir; fakat kapsülünün

(Leiden, Or. 2070), 38a-b; Mecûsî, *Kâmil* (British Library, Or. 6591), 261b; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 4/452; İbn Cezle, *Minbâcü'l-beyân*, 381; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/242.

118 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 2.

119 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 4.

120 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

121 Sâbûr b. Sehl, *el-Akrâbâzîn*, 46; Mecûsî, *Kâmil* (British Library, Or. 6591), 261b; İbn Cezle, *Minbâcü'l-beyân*, 381; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/242.

122 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 106b; a.mlf., *De Materia Medica*, 177.

123 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 133b; a.mlf., *De Materia Medica*, 323.

124 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (III. Ahmed, nr. 2127), 123b; a.mlf., *De Materia Medica*, 187.

içindeki tohumu kullanılır.¹²⁵ Ayrıca, formülün bir diğer eczasıdır. Sonuç itibariyle bu alternatiflerin hiçbirisi aradığımız ecza olamaz.

“Acı ceviz” (*cevz mürr*) remziyle işaret edilen eczanın “acı badem” (*levz mürr*) olduğunu düşünüyorum. Kelime yakınlığı açıktır ve Ebü'l-Berekât bu tür bağlantıları sevmektedir. Ayrıca badem, ılıman iklim şartlarını seven bir bitkidir. Bu sebeple, çoğunlukla Akdeniz ikliminin hâkim olduğu yerlerde yetişir.¹²⁶ Ebü'l-Berekât, bu iki yakın kelimeyi coğrafya üzerinden ayırmak istemiş görünmektedir.

Özelliklerine gelince, Dioskouridês, acı badem kökünün yaralara, ağrılara ve köpek ısırıklarına iyi geldiğini belirtir.¹²⁷ İbn Sînâ, acı bademi birkaç kez cevizle mukayese etmiştir. Ona göre acı badem bir besin değil; zehirlenmelerde ve kuduz köpek ısırıklarında iyileştirici özelliği olan bir ilaçtır.¹²⁸ İbnü'l-Baytâr ise, Galênos'a atıfla, Ebü'l-Berekât'ın belirttiği özelliklerin tamamını ve daha fazlasını acı bademe atfetmektedir: “Acı badem yumuşatıcı etkiye sahiptir. Bunun kanıtı tadı ve denendiğinde karaciğerdeki, damarların uçlarındaki yoğun, yapışkan ve sıkışmış öz-sıvılardan kaynaklanan tıkanıklıkları etkili bir şekilde açmasıdır. Çilleri giderir. Göğüs ve akciğerden yoğun ve yapışkan öz-sıvıların atılmasına yardımcı olur. Ayrıca, kaburgalarda, dalakta, böbreklerde ve kalın bağırsakta oluşan ağrıları ve benzeri şeyleri iyileştirir.”¹²⁹ O halde, aradığımız ecza acı badem köküdür (*aslü'l-levzi'l-mürr*), miktarı da üç dirhemdir. Yakıcı sütleğen yerine tercih edilmesi, daha mutedil bir ecza arayışı olarak görünmektedir.¹³⁰

125 Zencânî, *Cevâmi'* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

126 Pedro Martínez-Gómez vd., “Almond”, *Fruits and Nuts*, ed. Chittaranjan Kole (Berlin - Heidelberg: Springer, 2007), 229.

127 Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 49b; a.mlf., *De Materia Medica*, 87-88.

128 İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/506-507.

129 İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 4/148-150. Ecza özellikleri için ayrıca bkz. İbnü't-Tilmîz, *Kuvâ* (British Library, Or. 8294), 188a-189b; İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 2/120.

130 “Sütleğen: Kızıla ve sarıya çalan, çok sıcak bir sakızdır. Eskisinin etkisi üç veya dört yıl sonra değişir ve yağda zor çözünür, yenisi ise yağda kolayca çözünür. Kabuğu soyulmuş bakla ile birlikte bir kapta saklanırsa etkisini koruduğu söylenir. En iyisi; taze, saf, kızıla çalan sarı renkte, keskin kokulu ve acı olanıdır. Akgöz otu ve sakızla karıştırılarak sahtekârlık yapılabilir. Doğası: Dördüncü derecede sıcak ve kurudur. Temizleyici, hafif ve baldırgan sakızından daha fazla yakıcıdır. Bal ile çözümlenerek göz ilacı olarak kullanıldığında çok etkili bir temizleyicidir; ancak gözde bıraktığı yakıcı etki gündüz boyunca sürebilir. Güzel kokulu bazı tohumlarla birlikte kolik hastalarına iyi gelir. Kullanım miktarı altı kırata kadardır. Yapışkan balgamı söker, bazı yağlarla ovularak kalça, sırt ve siyatik ağrısına iyi gelir. Uyuşukluk ve felce çok faydalıdır. Sıkı bir sargı

Ecza-11: “Hoş kokulu meyvesi olan Süleyman ağacının kökünden (...) dokuz sayan ikinci sayı kadar [alınır].”¹³¹ “Süleyman’a Nispet Edilen: İç ve dış ağruların tamamını dindirecek benzeşme ve uyum gücüne sahiptir.”¹³²

Zencânî, sorunlu da olsa bize bir ipucu vermişti. Ebû Bekir er-Râzî bütün istifhamları giderecektir: “Lüffâh: Yebrûh olarak bilinen bitkinin meyvesidir. Kayısı büyüklüğünde veya biraz daha büyüktür, etli yapıdadır. Güzel ve aromatik bir kokusu (*zâtü râibatın trıyyetin tayyibe*), keskin bir tadı vardır. Bu nedenle Şam bölgesi halkı ona ‘cin elması’ (*tüffâbu'l-cinn*) adını vermiştir.”¹³³ Ebü'l-Berekât, remizdeki iki boyuta da işaret eden bu metni kullanmış görünmektedir. Cinler ve Hz. Süleyman ilişkisinin dinî metinlere dayandığı açıktır.¹³⁴ O halde, hoş kokulu meyvesi olan Süleyman ağacı adamotu köküdür ve miktarı 3 dirhemdir.¹³⁵

yapıldığında rahmin ağzını kapattığı söylenir. Engerek ve diğer zararlı sokmalarına iyi gelir. Engereğin başının derisi yarıp bu sakızdan bir miktar [ısırılan yere] konulursa zehir etki etmez. Kendi başına öldürücü bir zehirdir, üç dirhemlik miktarı üç gün içinde öldürür; çünkü mideyi ve bağırsakları tahriş eder.” İbn Hebel, *el-Mubtâr*, 2/160-161.

131 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 2.

132 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 4.

133 Râzî, *el-Mansûri fi't-tıbb*, nşr. Hâzîm el-Bekrî es-Siddîkî (Kuveyt: el-Münazzamatü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1408/1987), 635. Ayrıca bkz. İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi'*, 1/190.

134 “Süleyman, Aşmeday'ı yakaladı ve onu zincirlerle bağladı. Ona, ‘Mabedi inşa etmemde bana yardım et’ dedi. Aşmeday, ‘Beni serbest bırak, sana Şamir'i getireyim’ dedi.” *Talmud* (Erişim 05.09.2024), Gittin 68a.

“Süleyman, cinlere hükmetti ve onları Mabedi’i inşa etmek için kullandı. Onlara, ‘Taşları kesin ve hazırlayın’ dedi.” *Midraş* (Erişim 05.09.2024), Tehillim 91:6.

“Süleyman’ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordusu toplandı ve bölük bölük sevk edildiler.” 27/en-Neml: 17.

135 Eczanın özellikleri şöyledir: “Yebrûh: Yabani adamotunun köküdür, ‘şâtürec’ olarak da bilinir. Bitkilerin en garip ve ilginç türlerinden biridir, insan şekline benzer, bu yüzden ‘yebrûh’ olarak adlandırılır. Adamotu kökü, doğal heykele verilen isimdir; insan şeklinde oyulmuş bir tahta gibidir, baş kısmında saç gibi lifler bulunur. Ben bu bitkiyi, grimsi ve katranköpüğü mantarına benzer bitki olarak gördüm. Erkek ve dişisi olduğu, erkek olanının beyaz yapraklı ve gövdesiz olduğu, daha fazla uyku verici olduğu söylenir. Doğası: Üçüncü derecede soğuk ve üçe yakın derecede kurudur. Aşırı uyuşturucu etkisinden kaynaklanan bir sıcaklığa sahip olduğu da söylenir. Gözyaşı ve özsuyu vardır; özsuyu gözyaşından daha güçlüdür. Adamotu kökünün, altı saat birlikte kaynatıldığı fildişini yumuşattığı ve işlenmesini kolaylaştırdığı söylenir. Yaprakları, özellikle taze ise, bir hafta boyunca ovularak kullanıldığında abraşlığı giderir. Adamotu sütü, çilleri ve lekeleri tahriş etmeden giderir. Sirkeyle ezilen adamotu kökü üzerine konduğu iltihaplı göz kızarmasını iyileştirir. Unla karıştırıldığında eklem ağrılarına iyi gelir. Kokusu durgunlaştırır ve içeceklere katıldığında aşırı sarhoşluk yapar. Durgunlaştırır, uyutur, çok koklanırsa felce neden olur. Yaprakları, sıcak şişliklere ve sıcak göz iltihabına lapa olarak uygulanır. Gözyaşı,

Ecza-12: “Küllem toprağında yetişen ve bahsettiğimiz Hint danesine nispet edilse de ondan olmayan tıbbî bitkiden (...) dokuzu sayan ikinci sayı kadar [alınır].”¹³⁶ “Küllem’de Yetişen: Eczaların karışımını dengeli hale getirir; zararlıların ısırmasına, akrep sokmasına ve soğuk zehirlerin hepsine karşı ilacın faydasını artırır.”¹³⁷

Beşinci eczanın çözümünde, diğer biberin, yani bu eczanın “dârifülfül” olduğu ifade edilmişti. Miktarı 3 dirhem olacaktır.

Ecza-13: “Bilfiil toprak, bilkuve ateş olan ve bedenlere etki eden ruhlardan sayılan sarı renkli unsurdan (...) dokuzu sayan ikinci sayı kadar [alınır].”¹³⁸ “Ateş: İçerisinde bol miktarda ateş elementi cüzü vardır. Bu cüzler sayesinde ince eczalar kalın olanlarla ve sıcak eczalar soğuk olanlarla iyice kaynaşır.”¹³⁹

Zencânî, bu eczanın “sarı kükürt” (*el-kibrîtü’l-asfar*) olduğunu söyler ve miktarını iki dirhem olarak verir.¹⁴⁰ Ecza tespiti doğrudur. Remiz, *Devâü’l-Kibrît*’e adını veren sarı kükürdün topraksı katı bir cisim olmasına, yanabilmesine ve rengine işaret etmektedir.¹⁴¹ Formüldeki tek madenî eczadır. 3 dirhem kullanılacaktır.

göz ilaçlarına katılır ve kurtboğan gibi, kara safra ve balgam kusturur. İçilecek miktarının bir ükiyye [33,85 gr.] olduğu söylenir, ancak ben bu miktarı çok buluyorum. Adamotu tohumu rahmi temizler ve fitil olarak kullanılırsa kanamayı keser. Kükürt ile karıştırılırsa ateşe dayanıklı hale geldiği söylenir. Çocuklar adamotunu yerlerse ishalden ölebilirler. Bal ile karıştırılıp ısırıklara sürülür. Küçük yapraklı, beyaza yakın türünün öldürücü tilki üzümünün panzehri olduğu söylenir. Öldürücü adamotundan içenlerde boğulma, ateş, gözlerde dışarı fırlama, kızarma ve sarhoşlardaki gibi şişme görülür. Tedavisi bal ile kusturmaktır ve içenin soğuk suya oturtulması şiddetle tavsiye edilir; bu onu ayıltacaktır.” İbn Hebel, *el-Muhtârât* (Delhi Arabic, 1713), 110a-b (baskı, 2/104-105). Ayrıca bkz. Dioskouridés, *Kitâbü’l-Haşâiş* (Leiden, Or. 289), 156a-157b; a.mlf., *De Materia Medica*, 280-281; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/509-511; İbnü’l-Baytâr, *el-Câmi’*, 4/510-512; İbnü’t-Tilmîz, *Kuwâ* (British Library, Or. 8294), 221b-223b.

136 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 2.

137 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 4.

138 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 2.

139 Ebü’l-Berekât, *Emînü’l-ervâh*, 4.

140 Zencânî, *Cevâmî’* (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

141 Eczanın özellikleri şöyledir: “Kükürt: Dördüncü dereceye kadar sıcak ve kurudur. Yumuşatıcı ve çekicidir. Ateşe değmemiş kükürdün abraşlığa iyi gelen ilaçlardan olduğu söylenir. Sirkeyle karıştırıldığında alacaya, sakızla karıştırıldığında ise iltihaplı uyuya ve temreye iyi gelir. Natronla karıştırıldığında gut hastalığına iyi gelir. Sakız ağacı reçinesiyle karıştırıldığında tırnaklardaki izleri ortadan kaldırır. Tütsüsü nezleyi keser. Sirke ve balla karıştırıldığında kulak kırılmasına iyi gelir.” İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/111-112. Ayrıca bkz. Dioskouridés, *Kitâbü’l-Haşâiş* (III. Ahmed, 2017), 270a-b; a.mlf., *De Materia Medica*, 382; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/520; İbnü’l-Baytâr,

Ecza-14/Hazırlanış Aşaması-1: “En üstteki elementin üzerine konmakla kendisine bulaşan yabancı maddelerin tamamından arındırılmış olan içerdiği şeylerin koruyucusundan, ilacın sıcak eczalarının tamamının yarısı kadar [alınır].”¹⁴²

Özellikler kısmında bu eczaya yer verilmemiştir. Zencânî, “köpüğü alınmış bal” (*‘asel menzû‘î’r-riğve*) olduğunu söyler ve miktarını diğer eczaların üç katı olarak verir.¹⁴³ Ecza tespiti doğrudur. Zira bal, tiryak formülünün vazgeçilmezlerinden biridir, faydalı özellikleriyle birlikte, karışımın macun haline gelmesini sağlamaktadır.

En üstteki element ifadesi, klasik fiziğin dört elementinden biri ve yer itibarıyla en yukarıda olan ateşe gönderme yapar. Bal, ateşin üzerine konacak ve kendisine bulaşan yabancı maddelerden arındırılması için kaynatılacak, sonra üzerinde biriken köpüğü alınacaktır. Aynı tavsiye başka bir dille *Berşâ’sâ*’da da bulunur: “[eczalar], ayırt edici gücü olan etkin elementlerden biriyle arındırılan tek eczayla iyice karıştırılır.”¹⁴⁴ Balın köpüğü şu yöntemle alınır: “Bal ateşte kaynatılarak köpüğü yüzeye çıkarılır. Kaynayınca ateşten alınır ve köpük çöküp toplanana kadar bekletilir. Sonra

el-Câmi‘, 4/304-306.

142 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 2.

143 Eczanın özellikleri şöyledir: “Bal, arıların konduğu ağaçlara, taşlara ve onu toplayan arıların türüne göre farklılık gösterir. En iyisi saf, berrak, gerçekten tatlı, hafifçe yakıcı ve hoş kokulu olanıdır. En değerlisi arıların ilkbaharda yaptığı baldır. Doğası: Arı balı ikinci derecede sıcak ve kurudur. Hurma balı ise birinci derecede sıcak ve rutubeti normaldir. Bal temizleyici ve damarların ağzlarını açıcıdır, vücudun derinliklerinden rutubeti çeker, etlerin bozulmasını engeller. Sürülmesi bitleri ve sirkeleri engeller, özellikle kust ile birlikte öldürür. Çilleri, özellikle de eski olanları temizler. Tuzla birlikte darbe nedenli morluklara iyi gelir. Koyulaşmaya kadar kaynatılırsa taze yaraları kapatır ve derinleşmiş yaraları doldurur. Şapla birlikte ciltteki temreleri, kaya tuzuyla birlikte ise ılık olarak kulağı temizler. Akgöz otu ve eritilmiş yağ ile fitil yapılırsa kulaktaki irini temizler. Gargara yapılırsa boğmacaya ve bademcik şişliğini iyileştirir. Bal mideyi güçlendirir ve iştah açar. Köpüğü alınmazsa şişkinlik ve ishal yapar, köpüğü alınırsa bu etkisi azalır. Kaynatılırsa kabızlığa neden olabilir. Suyla kaynatılırsa idrar söktürür. Gül yağı ile ısıtılarak içilen bal zararlı sokmalarına iyi gelir. Afyonla birlikte içilen veya yenen bal, kuduz köpek ısırtığına ve mantar zehirlenmesine iyi gelir. Saf bal içilen zehirlerden arındırır. Kalitesiz, acı ve koklayınca hapsirtan bal, bir anda bilinç kaybına neden olur ve soğuk terleme yapar. Tedavisi balık yemek, bal şerbeti içmek ve onu kusmaktır.” İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/154. Ayrıca bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâîs*, (Leiden, Or. 289), 73b; a.mlf., *De Materia Medica*, 126-128; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/619-620; İbnü't-Tilmîz, *Kuvâ* (British Library, Or. 8294), 151a-152b; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi‘*, 3/165-168.

144 Bağdâdî, *Berşâ’sâ* (Manisa YEK, 1781/5), 154b.

köpük kevgirle alınır. Bal tekrar ateşe konur ve kıvam alıncaya kadar kaynatılır. Ateşten indirilir ve eczalar bal ile karıştırılır.”¹⁴⁵

Balın miktarını tespit edebilmek için, kullanılan eczaların yapısal özelliklerini ve miktarlarını bilmek gerekir. Formüldeki sıcak nitelikli eczalar ve miktarları şöyledir: Günlük sakızı (12 dirhem), Kirman kimyonu (12 dirhem), mür (12 dirhem), akbiber (6 dirhem), safran (10 dirhem), lohusaotu (3 dirhem), kust (3 dirhem), acı badem (3 dirhem), dârifülfül (3 dirhem), sarı kükürt (3 dirhem). Bu on eczanın toplam ağırlığı 67 dirhemdir. Ebü'l-Berekât yarısını almamızı istediğini göre, bal miktarı 33,5 dirhem olacaktır.

Diğer üç ecza, yani soğuk olanlar (banotu: 12, afyon: 10, adamotu: 3) toplamda 25 dirhem yapmaktadır. Sıcak ve soğuk eczaların toplamı 92 dirhem olduğuna göre, bunlara eklenen bal, toplamın üçte birinden biraz fazladır (\approx %36). Bal, Zencânî'nin önerdiği gibi, tiryaklara çoğunlukla eczaların üç katı olarak eklendiği için bu tercih sıra dışıdır. Bunun iki sebebi olduğunu düşünüyorum. Birincisi, sonraki eczanın sıvı olmasının formülün kıvamını azaltacak olmasıdır. Yani Ebü'l-Berekât bal oranını azaltarak macunun koyuluğunu artırmak istemiştir. Daha önemlisi, balın da ısıtıcı etkisidir. “Diğer eczaları kaplayan ecza, ilk birleşime kıyasla, ilacın mizacının sıcaklığını biraz artırmaktadır.”¹⁴⁶ cümlesi bunu açıkça ifade eder. Fazla kullanılacak bal, on tanesi ısıtıcı, sadece üçü soğutucu etkiye sahip eczalardan oluşan formülün beden üzerinde aşırı ısıtıcı bir etki yapmasına neden olacaktır. Bu, onun *Devâü'l-Kibrît* üzerinde yaptığı üçüncü değişikliktir. Müdahalelerinin tıptaki uzmanlığına istinat ettiği açıktır. Bu verilerden hareketle, Zencânî'nin kapsamlı bir kitabı içerisindeki kısa izahına fazla zaman ayırmadığını ve bu sebeple bazı hatalar yaptığını söyleyebiliriz. Çünkü sıcak eczaları tespit edip buradan balın miktarına ulaşmak onun gibi uzman bir hekim için sıradan bir iştir.

Ecza-15/Hazırlanış Aşaması-2: “Sakızimsı yumuşak unsurlar, Nuh'a nispet edilen ve ağaçların efendisi olan ağaçtan çıkarılan ve üzerinden bir tam yıl geçmiş olan, onları kaplayacak miktardaki suya yatırılır.”¹⁴⁷

145 Kûhîn el-Attâr, *Minbâcî'd-dukân ve düstûrî'l-a'yân*, nşr. Halil Hasan İbrahim el-Hamevî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 237.

146 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 5.

147 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâh*, 3.

Özellikler kısmında bu eczaya yer verilmemiştir. Zencânî, yıllanmış şarap olduğunu söyler ve miktarını belirtmez.¹⁴⁸ Ebü'l-Berekât'ın, üzüm asması ile Hz. Nuh arasında bağlantı kurması ve bu bitkiyi ağaçların efendisi olarak nitelemesi Yaratılış kitabına istinat eder.¹⁴⁹ Şarabın bir ecza olarak kullanımı çok eskidir¹⁵⁰ ve bu formülde de tıbbî faydalarından yararlanılmak istenmiştir. Miktarı deyim yerindeyse göz kararı belirlenecektir ve sakızimsı ve yumuşak unsurlarımız olan günlük, mür, safran, lohusaotu, kust, adamotu ve afyon, üzerlerini örtecek miktarda yıllanmış şarap içerisinde bir süre bekletilecektir.¹⁵¹

Odunsu kuru eczalar ise, yani banotu tohumu, kimyon, akbiber, dârifülfül, sarı kükürt ve acı badem kökü havanda dövülerek tozlaştırılacaktır. Sonra havana, şarabın içinde bekletilmiş eczalar konulacak, tamamı ezilerek bütünleştirilecektir. Ardından, tamamı daha önce hazırlanmış köpüğü alınmış balla güzelce yoğurularak macun halinde bir ilaç üretilecektir. Ebü'l-Berekât bu ilacın, risalenin girişinde belirttiği rahatsızlıklar için 7 kırat (≈ 1,5 gr.) ve 12 kırat (≈ 2,7 gr.) arasında kullanılmasını istemektedir.¹⁵² Macunlar, su veya başka sıvılarla alınarak içilmektedir. Örneğin sandal ve demirhindi şerbeti gibi ilaç nitelikli sıvılarla alınması, ilacın faydalarını artırmaktadır. *Berşâ'sâ*'nın aksine, metinde bunlara değinilmemiştir.¹⁵³

Remizler, karşılıkları ve *Emînü'l-ervâb* formülü şu şekilde tablolştırılabilir:

148 Zencânî, Cevâmî' (Şûrâ-yı Millî, 1108), 278.

149 “Toprağı işleyen Nuh, ilk üzüm bağını dikti.” *Tanab* (Erişim 05.09.2024), Yaratılış 9:20.

150 Bkz. Dioskouridês, *Kitâbü'l-Haşâîş* (Leiden, Or. 289), 189b-192a; a.mlf., *De Materia Medica*, 333-337; İbn Sînâ, *el-Kânûn*, 1/685-686; İbn Hebel, *el-Muhtârât*, 2/276-280; İbnü'l-Baytâr, *el-Câmî'*, 2/341-349.

151 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 3.

152 Ebü'l-Berekât, *Emînü'l-ervâb*, 3. Kırat = 0,2232 gr. (Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 33).

153 Karşılaştırma için bkz. Ebü'l-Berekât, *Berşâ'sâ* (Melik, 4218/1), 7-10.

	Eczanın Sembolik İfadesi	Ecza	Miktarın Sembolik İfadesi	Miktar
1	Rahiplerin mabetlerini ve evlerini tütsülemekte kullandıkları ecza	Günlük sakızı (<i>lübân/kündür</i>)	Artık sayıların ilki	12
2	Duvar diplerinde bolca yetişen, ecza çantalarında bulunan ince ve beyaz tohum	Beyaz banotu tohumu (<i>bezrü'l-benci'l-eb Yaz</i>)	Artık sayıların ilki	12
3	Yemeklerde baharat olarak kullanılan ince ve uzun tohumun krallara nispet edildiği	Kirman kimyonu (<i>Kemmûn Kirmânî</i>)	Artık sayıların ilki	12
4	Tadı adına uygun, adı tadından türetilmiş ecza	Mür (<i>sarı sakız</i>)	Artık sayıların ilki	12
5	Yedirildiğinde köpeğin gözünü yaşartan ve hararetini artıran Hint danesi	Akbiber (<i>fülfül ebyaz</i>)	Mükemmel sayıların ilki	6
6	Burnuna damlatıldığında eşeğin anırmasını artıran ecza	Afyon (<i>efyûn</i>)	Kökü bilinmeyen sayı	10
7	İçinde bulunduğu eve duvar kertenkelesinin girmedığı ecza	Safran (<i>za'ferân</i>)	Kökü bilinmeyen sayı	10
8	Lohusa kadına iyi gelen ecza	Lohusaotu (<i>zerâvend</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
9	'Sarhoş' denilen ecza	Kust (<i>kust</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
10	Sahil bölgelerinde yetişen acı ceviz kökü	Acı badem kökü (<i>aslü'l-levzi'l-mürr</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
11	Hoş kokulu meyvesi olan Süleyman ağacının kökü	Adamotu kökü (<i>yebrûb</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
12	Küllem toprağında yetişen, Hint danesine nispet edilen, fakat gerçekte ondan olmayan bitki	Dârüfûlül (<i>dâru fûlfül</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
13	Bilfil toprak, bilkuve ateş olan sarı renkli unsur	Sarı kükürt (<i>kibrît asfar</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
14	Nuh'a nispet edilen ağaçların efendisinin suyu	Yıllanmış şarap (<i>şerâb atik</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3
15	En üstteki elementin üzerine konarak arındırılan koruyucu ecza	Köpüğü alınmış bal (<i>asel menzûi'r-rîğve</i>)	Dokuzu sayan ikinci sayı	3

Tablo 1. *Emînü'l-ervâb*'taki Remizler ve Çözümleri

	Eczalar	Ağırlık (Klasik)	Ağırlık (Güncel)
1	Günlük	12 dirhem	37,5 gr.
2	Beyaz banotu tohumu	12 dirhem	37,5 gr.
3	Kimyon	12 dirhem	37,5 gr.
4	Mür	12 dirhem	37,5 gr.
5	Akbiber	6 dirhem	18,75 gr.
6	Afyon	10 dirhem	31,25 gr.
7	Safran	10 dirhem	31,25 gr.
8	Lohusaotu	3 dirhem	9,375 gr.
9	Kust	3 dirhem	9,375 gr.
10	Acı badem kökü	3 dirhem	9,375 gr.
11	Adamotu kökü	3 dirhem	9,375 gr.
12	Dârifülfül	3 dirhem	9,375 gr.
13	Sarı kükürt	3 dirhem	9,375 gr.
14	Şarap	Bir miktar	Bir miktar
15	Bal	33,5 dirhem	104,6875 gr.
Ağırlık Toplamı		En az 127,5 dirhem	En az 392,1875 gr.

Tablo 2. *Emînü'l-ervâb* Formülü

3. Tahkikte ve Tercümede İzlenen Yöntem

Makalede iki ayrı metin tahkik edilmiştir. Çalışmanın konusunu teşkil eden *Emînü'l-ervâb* tahkikinde kullanılan nüsha ve sembolü şöyledir: (ⲉ): Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Emînü'l-ervâb*, Manisa YEK, nr. 1781/6, 158a-159a.

İkinci metin, Zencânî'nin *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfrede ve'l-mürekkebe* adlı eserinin bu eserin remizlerinin çözümüne ayırdığı “Hallü'd-devâi'l-mermûz” adlı

kısımdır. Bu eserin üç nüshası tespit edilmiş ve tamamı tahkikte kullanılmıştır. Nüshalar ve sembolleri şöyledir.

1. (ث): Bedreddin ez-Zencânî, “Haddü'd-devâi'l-mermûz”, *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfredede ve'l-mürekkebe*, Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 1108, 278.
2. (ج): Bedreddin ez-Zencânî, “Hallü'd-devâi'l-mermûz”, *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfredede ve'l-mürekkebe*, Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i İslâmî-i Îrân, 16250, 1a.
3. (ز): Bedreddin ez-Zencânî, “Hallü'd-devâi'l-mermûz”, *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfredede ve'l-mürekkebe*, Los Angeles: University of California, Caro Minasian, Ar. 100, 92a.

Tahkiklerde İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) esas alınmıştır. *Emînü'l-ervâh* mevcut tek nüsha üzerinde kayda geçirilmiş, gerekli yerlerde açıklamalar yapılmıştır. *Cevâmiu'l-edviye*'nin asıl almayı gerektirecek özel bir nüshası yoktur. Üç nüshanın tekliflerinden en uygunu tercih edilmiştir. Çevirilerde, Arapça metnin paragrafları takip edilmiştir. Metne sadakatten ayrılmadan anlaşılır bir Türkçe kullanılmıştır.

Sonuç

Emînü'l-ervâh, en eski örnekleri MÖ 2. yüzyılda Grek tıbbında bulunan remizli yazım tarzını benimsemiş ve bunu 6./12. yüzyıl Bağdat ilim dünyasına uyarlamıştır. Bilgiyi korumak ve seçici bir şekilde aktarmak ilkesinden hareket eden bu tercih, Ebü'l-Berekât'ın bilim tasavvurunun bir yansımasıdır. İshâk b. Huneyn'in tıp tarihi anlatısına dayanan bu yaklaşım, Ebü'l-Berekât tarafından bilim tarihine ve paradigmasına dönüştürülmüştür. Şifreli dil, bilimsel seçkinciliğin bir aracı olarak işlev görmüş ve *Emînü'l-ervâh*'ı yalnızca bir ilaç tarifi olmaktan başka bir noktaya taşımıştır.

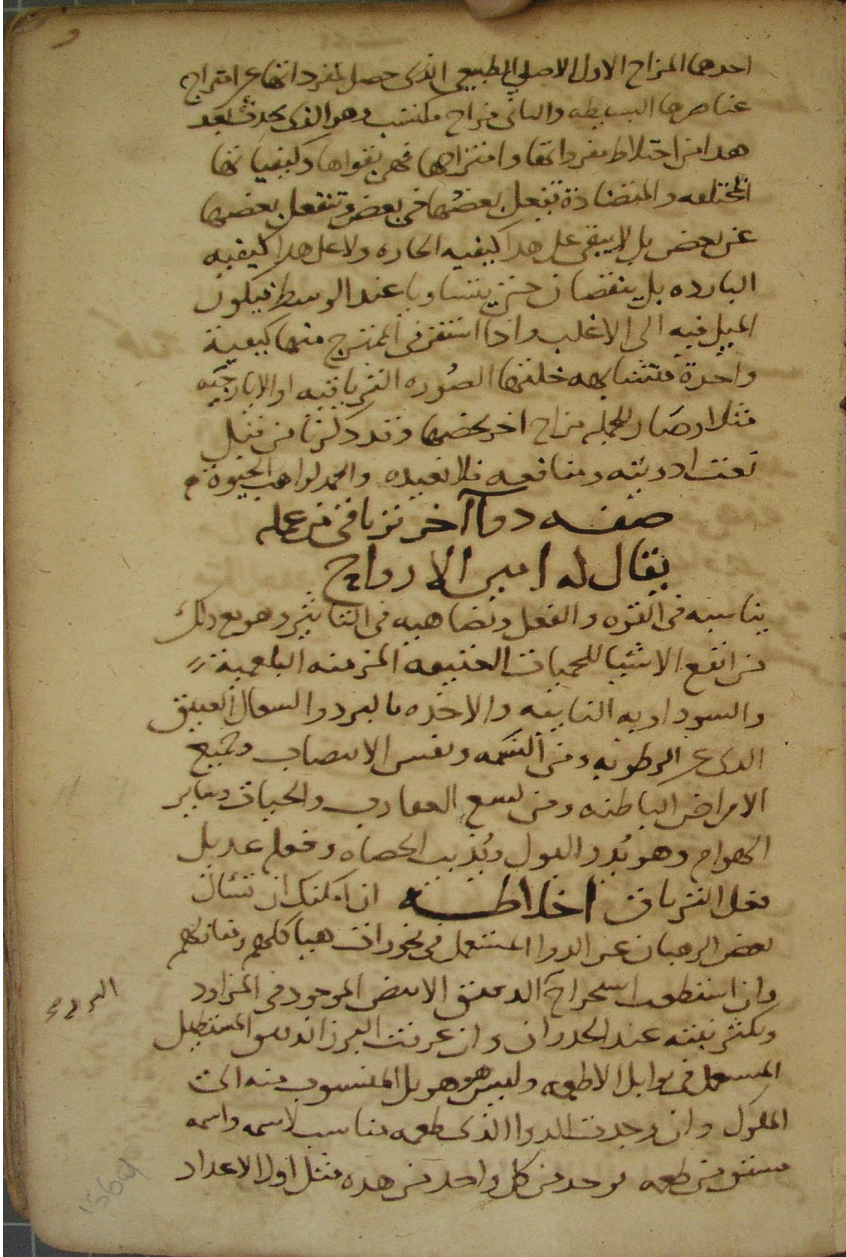
Ebü'l-Berekât'ın remizli yazımında ilham kaynağı Tarsuslu Philôn ve *el-Eflûnyâ er-Rûmî*'sidir. Bu kısa farmakolojik şiir *Berşa'sâ*'nın üslubunu ve içeriğini ve *Emînü'l-ervâh*'in üslubunu etkilemiştir. Bu sebeple *Emînü'l-ervâh* daha sonra yazılmış olmalıdır. Bu tür çalışmaların en büyük sorunu orijinal formülün kaybolma riskidir. Bu eserle ilgilenen yegâne kitap yanlış formül verdiği gibi, Ebü'l-Berekât tıbbının en etkin kaynağı *Berşa'sâ*, zamanla tanınamaz hale gelmiştir.

Emînü'l-ervâb'in farmakolojik kökeni *Devâü'l-Kibrît* formülüdür. Fakat ondaki iki eczayı değiştirmiş; bir eczanın da formül içindeki ağırlığını azaltmıştır. Bu sebeple, başka ve yeni bir formüldür. Eser Ebü'l-Berekât'ın fizik, tıp, matematik birikiminin açık bir yansımasıdır. Onun, özellikle matematik literatürüyle ilişkisini ortaya koyması bakımından önemli bir rol üstlenir.

Ebü'l-Berekât, risaledeki remizleri oluştururken çoğunlukla Dioskouridês'in *Kitâbü'l-Haşâiş*'inden istifade etmiştir. İkinci kaynağı da Ebû Bekir er-Râzî'dir. Ebü'l-Berekât ile Râzî arasındaki ilmî bağlantı yeterince çalışılmamıştır ve bu eser önemli ipuçları sunmaktadır. Formülün içeriğine sadece bir tıp kaynağında rastlanmıştır. Bu da ilgi görmediğini göstermektedir.

Emînü'l-ervâb tiryakının formülü şöyledir: Günlük: 12 dirhem (37,5 gr.). Beyaz banotu tohumu: 12 dirhem (37,5 gr.). Kimyon: 12 dirhem (37,5 gr.). Mür: 12 dirhem (37,5 gr.). Akbiber: 6 dirhem (18,75 gr.). Afyon: 10 dirhem (31,25 gr.). Safran: 10 dirhem (31,25 gr.). Lohusaotu: 3 dirhem (9,375 gr.). Kust: 3 dirhem (9,375 gr.). Acı badem kökü: 3 dirhem (9,375 gr.). Adamotu kökü: 3 dirhem (9,375 gr.). Dârfülfül: 3 dirhem (9,375 gr.). Sarı kükürt: 3 dirhem (9,375 gr.). Şarap: bir miktar (birkaç eczanın içinde dinlendirilmesi için). Bal: 33,5 dirhem (104,6875 gr.).

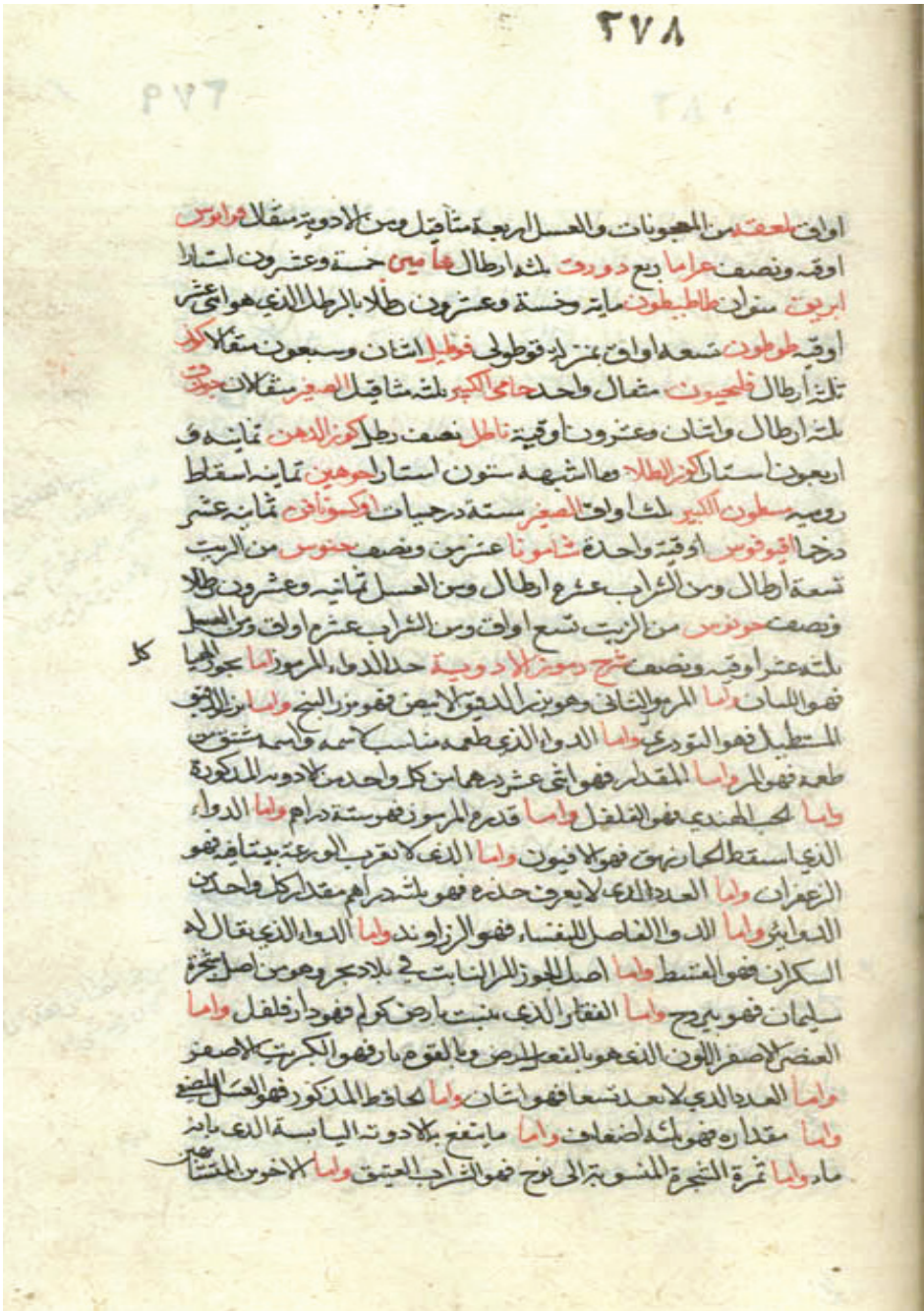
Nüsha Görselleri

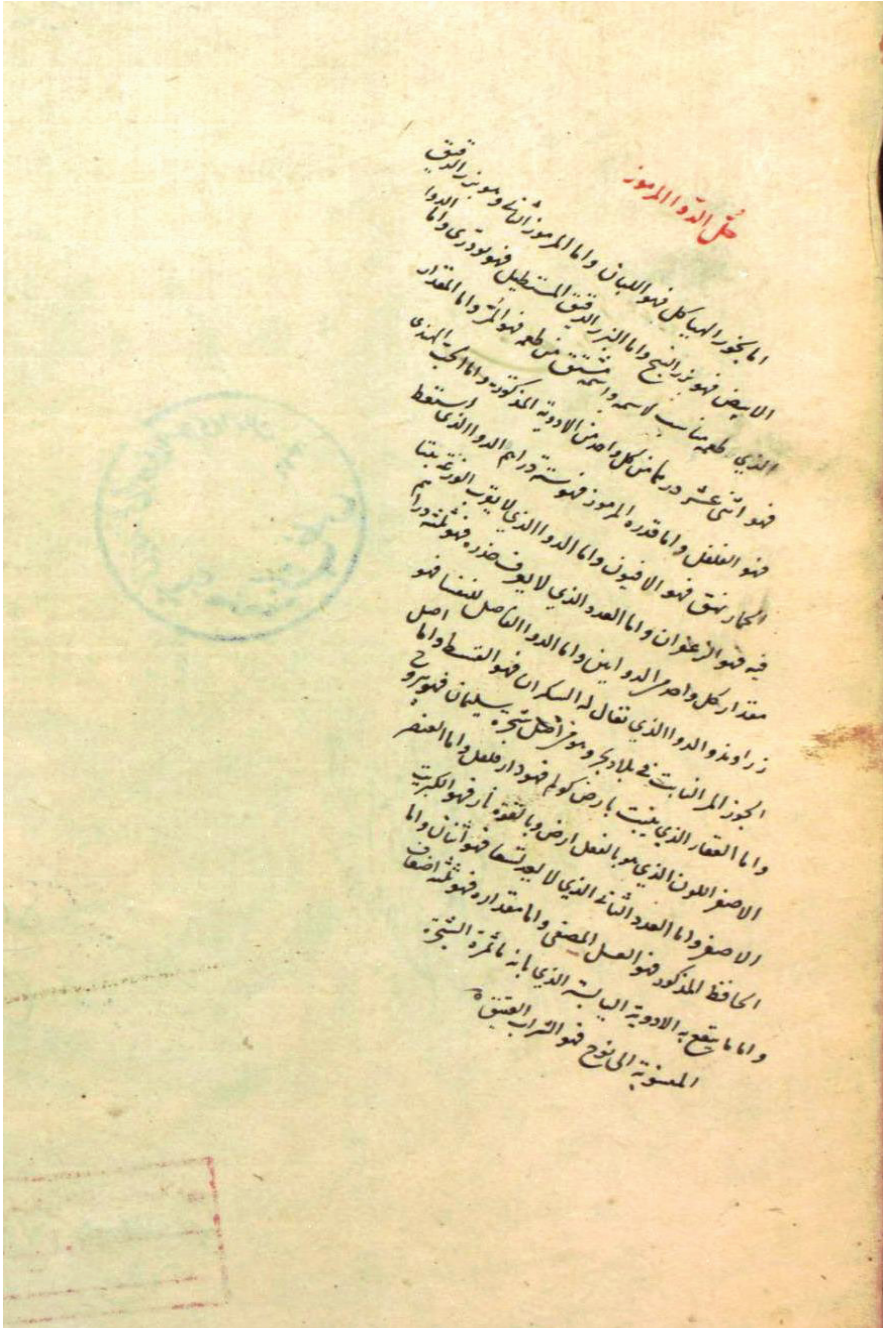

Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 1781/6, vr. 158^a, İlk sayfa.

157
السمرور ينفع من لدغ العقارب ويخفف الحيات النار الاحرا
العصير به النار به فيه شوره ويحما سخنة امسراج لطيف
الادوية بليغتها وحارها يبارها السلطان يوجد فيه
قوة مشا كل منها سبه على تسلي جمع الاوجع الباطنه
والظاهرة السكران تدارك بليغته الحاره للطيبه
النار به بروده الادويه الباردة اللعنه الارصيه
الكلوي يعول امسراج الدواء يفيد معقاني نفس الهوام
ولدغ العقارب وجمع السمرور الباردة المراد دكت
فيه تبريد ويخذب ورتوم فهو لذك حب مسكين
الالام والارجاع الضراينه الحركي فيه تسخين
ولطيف ينفع وينفع من الامراض الباردة وتقاوده
السمرور والنهوش الكلوي يقوى الاعضاء الباطنه
ولطيف الرطوبات العليطه وكدر الرياح وينفع
من السمرور الرزعي يرم وينفع ويحلل الاوجع
وسرع تنفود الادويه التي تخلصه الكافا من
البدن الطبعي تقاوم جميع السمرور والنهوش
واللدوع وتنوم وتسب وتنع العفونه وينفع
من السعال الرطوب الحركي يقوى الاعضاء وتنشف
رطوباتها وتعي الحوازه ويدلي الزهرن وينفع من الحمات
اللعنيه المزمنه ومزاج هذا الدواء الحفصه حاره
في الدرجه الاولى دور وسطها تقليل الازاد
الشامل له ادويه بروده حراره طليه على ما سترتاساه
في الدواء الاول اذ حله الاحرا الحاره في هذا الدواء ٥٥٥ و ٥٥٥
والاحرا الباردة ٣٩ و ٣٩ حرا ونسه هذه الي هذه في نسبه
الواحد الى الاخرى والمجد والمنه ثلاثه لراهد الخقل
وهو الحركي بار السمرور الاربع المطب
بارة للسمرور

Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 1781/6, vr. 159^a, Son sayfa.

رطل كبر الدهن ثمانية واربعون استارا كوز الطلح وال شبهه ستون استارا اوجوهين
 اقطار رومية ستون كبر تلك اوراق الصغير ستة درجيات اوسو باق ثمانية عشر
 درهما اوجوهين اوقية واحد شامو ثمانين ونصف خوس من الزيت لسع ابطال من
 الشرايط عشرة ابطال ومن العسل ثمانية وعشرون رطلا ونصف خميس من الزيت تسع اواق
 ومن الشرايط عشرة اواق ومن العسل ثلثة عشر اوقية ونصف حل الدعاء المذموم اما بخور
 الهياكل فهو اللبان واما الرموز الثاني وهو زير الدهن الاض فهو زير البخ واما اللبنة الدهن
 المستطيل فهو توجرب واما الدعاء الذي طعمه ناسك الحمد واسم مشتق من طعمه فهو المرو واما
 المقدار فهو ثمانية عشر ماس كل واحد من الادوية المذكورة واما الدعاء الذي استعطى المراتق فهو
 الاقون واما الدعاء الذي كثر في الفروع ثمانية فهو الزعفران واما العود الذي لا يفرح حله
 فهو ثلثة دراهم مقدار كل واحد من اللوان واما الدعاء الفاضل لنفسه فهو زير اوند والدع
 الذي يقال له السكران هو القسط واما اصل الجوز المر الثابت في بلاد بحر وهو من اصل شجر سلما
 فهو بروج واما العقار الذي سبت بارض كوبر فهو دار فلفل واما العنصر الاصفر اللون الذي
 هو الفلفل ارض وبالقوة ناره هو الكبريت الاصفر واما العود الثاني لا يلد سعافه واثان ابي
 الحافظ المذكور فهو العسل المصفى واما مقدار فهو ثلثة اضعاف واما ما سفع به الادوية السبعة
 الذي بانة ما ثمره الشيرة المنسوبة الى نوع فهو الشرايط العتيق **الباب الرابع في كيفية عمل**
الادوية المركبة واصلاح الفروع ومنها حتى يسبح ان تستعمل فيها حسا ولا ان تختار من الادوية
 المفردة كل وجود واحد غير مختص ولا عسق جدا وسعفى ان يكون على الحال الموجودة الذي
 كما وصف في موضعها الادوية المفردة يبرقى بما يخلطه ويطحن ما يمكن طحناه ويصق في هاون حجارة
 وان كان من الادوية اللطيفة الجوهر ففي هاون زجاج ويوزن بالوزن الذي يختص به وان كان
 صمغا فيعمل بما يعنى فيه وان كان من الادوية التي يحتاج الى الغسل فيعمل الى الاحراق في
 ثم يصفى به ما قبل في ياب من الاصلاح ثم تستعمل في المركبات عمل المعالجين يدق الادوية و
 لسبق وخطا يعيد اصلاح كل مفرد يقع على ما يجب ويحمن بالعسل ضعف الادوية كلها و
 ان كان الوقت صيفا اصلها استعمل في البراني والطريف التطفه وترا حتى يلى على كل
 معجون رطلان خصوصا اما كانت او سهورا او سنان حتى يبدل ثم تستعمل عمل الاقراص يسحق
 الادوية الواقعة في القصة بعد اصلاح مفرداتها الملقى في الهاون عليها من الماء والشرايط او
 غيرهما من العصارات التي تقع فيها ويحتاج ان يعجن الادوية بها **فاما عالج يستوى**
 لثمنه ويمكن ان يغير منها الاقراص ثم يفرغ على حسب ما يحتاج اليه من الوزن ويحف في الظل
 وتقلب عدوة وعشدة ويحف من الغبار والدخان ويسحق كل وقت الى ان يحف جفافة تاما ثم
 يرفع ويحف من الندوة لئلا يتلوح وتفسد عمل الحبوب يسحق الادوية بمعاكل واحد
 بحسبة جمع وان كان يقع فيها شي من الصبوغ فيعمل بالماء وبعضارة موصوفه لذلك الحب ثم يخ

Kaynakça

- Ateş, Ahmed. “el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fi Mekkebâtî'l-Anadol”. *Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye* 3 (1957), 3-42.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *el-Akrâbâzîn*. İsfahan: Kitâbhâne-i Fakîh İmâmî, 95, 123a-127a.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *el-Kitâbü'l-mu'teber fi'l-bikme*. nşr. Zeynelâbidîn el-Müsevî vd. 3 Cilt. Haydarâbâd: İdâretü Cem'iyeti Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1357-58/1938-39.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Emînü'l-ervâb*. Manisa: Manisa YEK, nr. 1781/6, 158a-159a.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Min Kitâb li-Ebi'l-Berekât el-Bağdâdî fi ilmi'n-nefs*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya, 4855, 104a-109b.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Risâle fi Mâbiyyeti'l-Melâl*. nşr. Tuna Tunagöz. “Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin *Risâle fi Mâbiyyeti'l-Melâl* Adlı Eseri: İnceleme, Eleştirel Metin ve Çeviri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 (2016), 30-39.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Risâle fi sebebi zubûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran*. nşr. Tuna Tunagöz. “İslam Bilim Tarihinden Bir Sayfa: *Risâle fi sebebi zubûri'l-kevâkib leylen ve hafâihâ nehâran* (İnceleme, Tenkitli Metin ve Çeviri)”. *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 20:38 (2015), 72-77.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Risâle fi'l-akl ve mâbiyyetih*. Leipzig: Universitätsbibliothek, Vollers, 882/1, 1a-17a.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Sıfatü Berşâ'sâ el-mensûb ilâ Ebi'l-Berekât*. Manisa: Manisa YEK, 1781/6, 152b-156a.
- Bağdâdî, Ebü'l-Berekât. *Tiryâku Berşâ'sâ min san'ati'l-bakîm el-ecell el-evhad Ebi'l-Berekât Ali b. Melkâ*. Tahran: Müessesesi-i Kitâbhâne ve Müze-i Millî-yi Melik, 4218/1, 1-10.
- Bağdâdî, İbn Cezle. *Minhâcü'l-beyân fi-mâ yesta'miliku'l-insân*. nşr. Mahmud Mehdî Bedevî. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1431/2010.
- Bağdâdî, İbn Hebel. *el-Muhtâr fi't-tıbb*. British Library, Delhi Arabic, 1713.
- Bağdâdî, İbn Hebel. *Kitâbü'l-Muhtârât fi't-tıbb*. 4 Cilt. Haydarabad: Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1362-64/1943-44.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn*. nşr. Rifat Bilge - Mahmud Kemal İnal. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Beyhakî, Ali b. Zeyd. *Tetimetü Swâni'l-bikme*. nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1994.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân. *Risâle fi fibrîstî kütübî Mubammed b. Zekeriyâ er-Râzî*. nşr. Paul Kraus. Paris: Matbaatü'l-Kalem, 1936.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân. *Tabkîku mâ li'l-Hind*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- Cûzcânî, Ebü Ubeyd. *Sîretü's-Şeybi'r-Reîs*. nşr ve İng. çev. William E. Gohlman. *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation*. 16-112. New York: State University of New York Press, 1974.

- Dioskouridês, Pedanios. *Kitâbü'l-Haşâiş*. İstanbul: Topkapı Sarayı YEK, III. Ahmed, 2147.
- Dioskouridês, Pedanios. *Kitâbü'l-Haşâiş*. İstanbul: Topkapı Sarayı YEK, III. Ahmed, 2127.
- Dioskouridês, Pedanios. *Kitâbü'l-Haşâiş*. Leiden: De Universitaire Bibliotheken, Or. 289.
- Dioskouridês, Pedanios. *De Materia Medica*. İng. çev. Lily Y. Beck. Hildesheim: Georg Olms Verlag AG, 2005.
- Galénos, Klaudios. *Peri Sünbeseôs pharmakôn tôn kata topous*. nşr. ve Lat. çev. Carolus Gottlob Kühn. *Klaudiou Galênou Hapanta: Claudii Galeni Opera Omnia*. 12/378-1007, 13/1-361. Leipzig: Libraria Car. Cnoblochii, 1827.
- Galénos, Klaudios. *Terkübü'l-edviye basebe'l-mevâzii'l-âlîme el-ma'rûf bi'l-Meyâmîr*. Ar. çev. Huneyn b. İshâk. İstanbul: Topkapı Sarayı YEK, III. Ahmed, 2079.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali. "Mecdüddin İshak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2019, Ek-2/210-211.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemül-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rîfeti'l-edîb*. nşr. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hârizmî, Muhammed b. Ahmed. *Mefâtihu'l-ulûm*. nşr. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1409/1989.
- Hautala, Svetlana. "As a Matter of Fact, This is Not Difficult to Understand!': The Addresses to the Reader in Greek and Latin Pharmacological Poetry". *'Greek' and 'Roman' in Latin Medical Texts*. ed. Brigitte Maire. 183-200. Leiden - Boston: Brill, 2014.
- Hinz, Walther. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. çev. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Huneyn b. İshâk. *el-Mesâil fi't-tıbb li'l-müteallimîn*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Fatih, 3622/1, 1a-95a.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed. *Rible*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.
- İbn Ebî Usaybia. *Uyünü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'*. nşr. Emilie Savage-Smith vd. *A Literary History of Medicine: The 'Uyün al-anbâ' fi tabaqât al-a'tıbbâ' of Ibn Abi Uşaybi'ab* 2.1 ve 2.2: Arabic Edition. Leiden - Boston: Brill, 2020.
- İbn Fellûs, Şemseddin. *İ'dâdü'l-isrâr fi esrâri'l-a'dâd*. nşr. Rukiye Akkaya. *İbn Fellûs'un Dört Matematik Eserinin Tabkik, Tercüme ve Matematiksel Değerlendirmesi*. 283-298. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- İbn Hallikân, Şemseddin. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Sînâ, Ebü Ali. "er-Riyâziyyât (2): el-Hisâb". *eş-Şifâ'*. nşr. Abdülhamid L. Mazhar. 8/1-69. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1975.
- İbn Sînâ, Ebü Ali. *el-Kânûn fi't-tıbb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1426/2005.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târîh*. nşr. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Tunagöz, “Ruhların Dayanağı: Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin *Eminü'l-ervâb* Adlı Tiryakı (İnceleme, Metin ve Çeviri)

- İbnü't-Tilmîz, Eminü'd-Devle. *Kuwâ'l-edviyeti'l-müfreda*. Londra: British Library, Or. 8294.
- İshâk b. Huneyn. *Târibu'l-etibbâ' ve'l-felâsife*. nşr. Fuâd Seyyid. 2. Baskı. 139-169. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemu't-târibi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem*. 6 Cilt. Kayseri: Mektebe Yayınları, t.y.
- Kavak, Mehmet. *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suşruta - Caraka - Vâğbhaça Dönemi)*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kıfî, Ebü'l-Hasan. *İbbârü'l-ulemâ' bi-abbâri'l-bukemâ'*. nşr. İbrâhim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Kitâbü Mebrâris el-bakîm ilâ tilmîzibî Mervârîd*. İstanbul: Nuruosmaniye YEK, 3633/15, 250b-256b.
- Kûhîn el-Attâr. *Minhâcü'd-dükkân ve düstûrül-a'yân*. nşr. Halil Hasan İbrahim el-Hamevî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Kur'ân-ı Kerîm*.
- Küçükdağ, Yusuf. *Konya Aleddin Dariüşşifası*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.
- Liddell, Henry G. - Scott, Robert. *A Greek-English Lexicon: A New Edition*. 2 Cilt. Oxford, Clarendon Press, [1940].
- Mağribî, İbn Saîd. *Bastü'l-arz fi't-tûl ve'l-arz*. nşr. Juan Vernet Ginés. Tetuan [Fas]: Ma'hedü Mevlây el-Hasan, 1958.
- Mağribî, Semev'el. *İfhamü'l-Yebûd*. nşr. M. Abdullah eş-Şerkâvî. Kahire: Darü'l-Cil, t.y.
- Marco Polo. *Dünyamn Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*. çev. Işık Ergüden - Z. Zühre İlkelen. 5. Baskı, İstanbul: Ötügen, 2024.
- Martínez-Gómez, Pedro vd. “Almond”. *Fruits and Nuts*. ed. Chittaranjan Kole. 229-242. Berlin - Heidelberg: Springer, 2007.
- Mayor, Adrienne. “Mithridates of Pontus and His Universal Antidote”. *Toxicology in Antiquity*. ed. Philip Wexler. 2. Baskı. 161-174. Londra - San Diego: Academic Press, 2019.
- Mecûsî, Ali b. Abbâs. *Kâmilü's-sınâati't-tibbiyye*. 2 Cilt. Müessesesi-i İhyâ-i Tıbb-i Tabîî, 1387hş.
- Mecûsî, Ali b. Abbâs. *Kâmilü's-sınâati't-tibbiyye*. Londra: British Library, Or 6591.
- Midraş*. Erişim 05.09.2024. <https://www.sefaria.org>
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fibrîst*. nşr. ve çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Nisâbü'rî, Muînüddin. *Müntehabü Swâni'l-bikme*. nşr. Douglas M. Dunlop. *The Muntakhab Siwân al-Hikmah of Abû Sulaimân as-Sijistânî: Arabic Text, Introduction and Indices*. 1-163. Paris - New York: The Hague, 1979.
- Overduin, Floris. “A Riddling Recipe? Philo of Tarsus' *Against Colic (SH 690)*”. *Mnemosyne* 71 (2018), 593-615.

- Overduin, Floris. “Elegiac Pharmacology: The Didactic Heirs of Nicander?”. *Didactic Poetry of Greece, Rome and Beyond: Knowledge, Power, Tradition*, ed. Lilah Grace Canevaro - Donncha O'Rourke. 97-122. Swensea: Classical Press of Wales, 2019.
- Ömerî, İbn Fazlullah. *Mesâlikü'l-ebâr fi memâlikü'l-emsâr*. 27 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 1423.
- Râvendî, Muhammed b. Ali. *The Râhat-uş-Şudûr wa Ayat-us-Surûr: Being a history of the Saljûqs*. nşr. Muhammed İkbâl. Leyden: E. J. Brill - Messrs Luzac and Co., 1921.
- Râzî, Ebû Bekir. *el-Havâss ve'l-eşyâü'l-mukâvime li'l-emrâz*. Kahire: Dârtü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Teymûr-Tıbb, 264.
- Râzî, Ebû Bekir. *el-Hâvî fi't-tıbb*. nşr. Heysem Halîfe Tuaymî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, 1422/2002.
- Râzî, Ebû Bekir. *el-Mansûri fi't-tıbb*. nşr. Hâzım el-Bekrî es-Sıddîkî. Kuveyt: el-Münazzamatü'l-Arabıyye li't-Terbiyye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1408/1987.
- Sâbûr b. Sehl. *el-Akrâbâzîn*. Tahran: Müesses-e-i Kitâbhâne ve Mûze-i Millî-yi Melik, nr. 4234.
- Sâbûr b. Sehl. *el-Akrâbâzînü's-sağîr*. nşr. Oliver Kahl, *Dispensatorium parvum (al-Aqrâbâdhin al-şaghîr)*. 41-211. Leiden - New York: E.J. Brill, 1994.
- Sanchez, Gonzalo - Harer Jr., W. Benson. “Toxicology in Ancient Egypt”. *Toxicology in Antiquity*. ed. Philip Wexler. 2 Baskı. 73-82. Londra - San Diego: Academic Press, 2019.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*, IV: Alchimie - Chemie, Botanik - Agrikultur bis Ca. 430 H. Leiden: E. J. Brill, 1971.
- Sezgin, Fuat. *Târîbu't-türâsü'l-Arabî*, IV: es-Sımyâ ve'l-Kımyâ, en-Nebât ve'l-Filâha hattâ nahve 430h. Ar. çev. Abdullah b. Abdullah Hicâzî. Riyad: Câmîatü'l-Melik Suûd, 1406/1986.
- Sîrâfî, Ebû Zeyd. *Rible*. Abu Dabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 1999.
- Şeşen, Ramazan vd. *Fibrisu mahtûtâtü't-tıbbi'l-İslâmî bi'l-lugâti'l-Arabıyye ve't-Türkiyye ve'l-Fârisıyye fi mektebâti Türkiyâ*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İrcica, 1404/1984.
- Taberî, Ali b. Rabben. *Firdevsü'l-bikme fi't-tıbb*. nşr. Muhammed Zübeyr es-Sıddîkî. Berlin: Matbaatü Âftâb, 1928.
- Talmud*. Erişim 05.09.2024. <https://www.sefaria.org>
- Tanab*. Erişim 05.09.2024. <https://www.sefaria.org>
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. “Aded”. çev. Elif Baga. *Bilim ve Sanat Terimleri Ansiklopedisi: Keşşâfu İstılâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, haz. Ömer Türker. 4 Cilt. 1/112-114. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Toorawa, Shawkat M. “Travel in the medieval Islamic world: the importance of patronage, as illustrated by ‘Abd al-Latif al-Baghdadi (d. 629/1231) (and other littérateurs)”. *Eastward Bound: Travel and Travellers in the Medieval Mediterranean 1050-1500*. ed. Rosamund Allen. 53-70. Manchester - New York: Manchester University Press, 2004.

Tunagöz, “Ruhların Dayanağı: Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin *Eminü'l-ervâb* Adlı Tiryakı (İnceleme, Metin ve Çeviri)

Touwaide, Alain. “Nicander, Thériaka, and Alexipharmaka: Venoms, Poisons, and Literature”. *Toxicology in Antiquity*. ed. Philip Wexler. 2. Baskı. 107-111. Londra - San Diego: Academic Press, 2019.

Tunagöz, Tuna. *Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî Felsefesinde Tanrı*. 2. Baskı. Ankara: İSAM Yayınları, 2020.

Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden - Köln: E. J. Brill, 1970.

Vatvât, Reşîdüddin. *Mecmûatü Resâil*. nşr. Muhammed Efendî Fehmî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Maârif, 1315.

Yuhânnâ b. Serâfiyûn. *el-Künnâş*. Leiden: De Universitaire Bibliotheken, Or. 2070.

Zencânî, Bedreddin Sivâr b. Bahtiyâr. *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfred ve'l-mürekkebe*. Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 1108.

Zencânî, Bedreddin Sivâr b. Bahtiyâr. *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfred ve'l-mürekkebe*. Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i İslâmî-i İrân, nr. 16250.

Zencânî, Bedreddin Sivâr b. Bahtiyâr. *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfred ve'l-mürekkebe*. Los Angeles: University of California, Caro Minasian, Ar. 100.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. 15. Baskı. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

B. Tahkikli Metin

أمين الأرواح

لأوحد الزمان أبي البركات البغداديّ

[بسم الله الرحمن الرحيم]

أوصاف الترياق

[١] يناسبه^{١٥٤} في القوة والفعل ويضاهيه في التأثير. وهو مع ذلك من أنفع الأشياء للحمّيات العتيقة المزمّنة البلغميّة والسوداويّة النابتة والأخذة بالبرد والسعال العتيق الذي عن الرطوبة، ومن النسمة ونفس الانتصاب وجميع الأمراض الباطنة، ومن لسع العقارب والحيات وسائر الهوامّ. وهو يُدرّ البول ويُذيب الحصاة. وفعله عدّيل فعل الترياق.

أخلاقه

[٢] إن أمكنك أن تسأل بعض الرهبان عن الدواء المستعمل في بخورات هياكلهم ومنازلهم؛ وإن استطعت استخراج البزر^{١٥٥} الدقيق الأبيض الموجود في المزواد ويكثر نبتة عند الجدران؛ وإن عرفت البزر الدقيق المستطيل المستعمل في توابل الأطعمة، وليس هو هو؛ بل المنسوب منه إلى الملوك؛ وإن وجدت الدواء الذي طعمه مناسب لاسمه، واسمه مشتقّ من طعمه: يُؤخذ من كل واحد من هذه مثل أوّل الأعداد | الزائدة؛ من الحبّ^{١٥٦} الهنديّ الذي إذا أُطعم منه الكلب دمعت عيناه ورمض، مثل أوّل الأعداد التامة؛ ومن الدواء الذي إذا

١٥٤ ترياق الرشعنا لنفسه المؤلف.

١٥٥ م — البزر، صح هامش.

١٥٦ هامش م: الخشب.

أسعط به الحمار كثر نهيقه، ومن الدواء الذي لا تقرب الوزغة بيتا هو فيه، من كل واحد من هذين مثل العدد الذي لا يُعرف جذره؛ ومن الدواء الفاضل للمرأة النفساء، ومن الدواء الذي يقال له السكران، ومن أصل الجوز المرّ النبات في البلاد البحريّة، ومن أصل شجرة سليمان التي تكون^{١٥٧} لها ثمرة طيّبة الرائحة، ومن العقّار الذي منبته في أرض كُولَم^{١٥٨} ويُنسب إلى الحبّ^{١٥٩} الهنديّ الذي ذكرناه وليس منه بالحقيقة، ومن العنصر الأصفر اللون وهو أرض بالفعل ونار بالقوّة ويُعدّ من الأرواح الفاعلة في الأجساد، من كلّ واحد من هذه مثل العدد الثاني الذي يعدّ التسعة؛ ومن الحافظ لما يُستودع فيه الذي قد استُخلص عنه جميع ما شوّبه من الأشياء الغريبة بوضعه في الجانب الأعلى من الأسطقسّ الأعلى، مثل النصف ممّا يُؤخذ في جملة الدواء من الأجزاء الحارّة.

[٣] تُدقّ الأدوية اليابسة الخشبيّة، وتُنقع اللينة الصمغيّة فيما يغمرها من الماء المستخرج من الشجرة المنسوبة إلى نوح، وهي سيّدة الأشجار، بعد أن يعبر عليه حول كامل، ثم يُدعك في الهاون، وتُخلط الجملة رطبها وسائلها ويابسها خلطا جيّدا حتّى يُستحكم امتزاجها، وتُرفع في ظرف أملس الباطن، ويُسدّ رأسه. وتُستعمل الشربة سبع قراريط إلى اثني عشر قيراطا.^{١٦٠}

[٤] وهذه صفة الدواء على حدة:

الحبّ^{١٦١} الهنديّ: يعدّل أمزجة الأدوية الباردة ويُصلحها ويسخّن ويلطّف ويُعين على النضح، ويفتّح الأورام.

الفاضل: يلطّف الأخلاط الغليظة، ويقاوم | السموم وينفع من لدغ العقارب ونهش الحيات.

النار: الأجزاء العنصريّة الناريّة فيه متوقّرة، وبها يُستحكم امتزاج لطيف الأدوية بكتيفها^{١٦٢} وحازها بباردها.

السليمانيّ: توجد فيه قوّة مشاكلة مناسبة على تسكين جميع الأوجاع الباطنة والظاهرة.

السكران: يتدارك بكيفيّته الحارّة اللطيفة الناريّة برودة الأدوية الباردة الكيفيّة الأرضية.

الكولميّ: يعدّل مزاج الدواء، ويفيده نفعاً من نهش الهوامّ ولدغ العقارب وجميع السموم الباردة.

١٥٧ م: تقال، صح هامش.

١٥٨ مدينة ساحلية تقع في الطرف الجنوبي الغربي للهند على بحر العرب.

١٥٩ م: الخشب.

١٦٠ م — وتستعمل الشربة سبع قراريط إلى اثني عشر قيراطا، صح هامش.

١٦١ م: الخشب.

١٦٢ م: بكيفيّتها.

المزودي: فيه تبريد وتخدير وتويم، فهو لذلك يُعين تسكين الآلام والأوجاع الضريبية.
البحري: فيه تسخين وتلطيف وتفتيح، وينفع من الأمراض الباردة ومقاومة السموم والتهوش.
الملوكي: يقوي الأعضاء الباطنة، ويلطف الرطوبات الغليظة، ويخدر الرياح، وينفع من السموم.
الوزغي: ينوم، ويُنضح، ويحلل الأوجاع، ويُسرّع بنفوذ الأدوية التي تُخلط معه إلى أقاصي البدن.
الطعمي: يقاوم جميع السموم والتهوش واللدوغ، وينوم، ويُسبت، ويمنع العفونة، وينفع من السعال الرطوبي.

البحوري: يقوي الأعضاء، وينشف رطوباتها، وينمي الحرارة، ويدكي الدهن، وينفع من الحميات البلغمية المزمنة.

[٥] ومزاج هذا الدواء بالحقيقة حارّ في الدرجة الأولى دون وسطها بقليل، إلا أنّ الدواء الشامل للأدوية يزيد حرارته قليلة على قياس قاساه في الدواء الأول؛ إذ جملة الأجزاء الحارة في هذا الدواء ٥٤٥ جزءاً، والأجزاء الباردة ٢٩٦ جزءاً، ونسبة هذه إلى هذه قريب من نسبة الواحد إلى الاثنین.^{١٦٣}

١٦٣ م + والحمد والمئة بلا نهاية لواهب العقل. [ح]رزه أبو يحيى زكريا بن الشيخ السعيد بلال المراغي المتطبّب تذكرة لنفسه، ممّعه الله.

C. Türkçe Çeviri

RUHLARIN DAYANAĞI EBÜ'L-BEREKÂT EL-BAĞDÂDÎ

[Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adıyla]

[Tiryakın Özellikleri]

[1] Bu tiryak, güç ve fiil bakımından *Berş'a'sâ'*ya denk, etki bakımından ona benzerdir. Bununla birlikte, soğuk algınlığı kaynaklı ve tekrarlanan kara safra ve balgam temelli kronik ateşli hastalıklarda; rutubet ve yel kaynaklı süregelen öksürüklerde; nefes kokusu, nefes darlığı ve bütün dâhilî hastalıklarda; akrep, yılan ve diğer zararlı hayvanların sokmasında en faydalı şeylerdendir. İdrar söktürür ve vücuttaki taşları eritir. Etkisi tiryak etkisine denktir.

Tiryakın İçeriği

[2] Rahiplerin birinden mabetlerini ve evlerini tütsülemekte kullandıkları ecza hakkında bilgi alabileceksen; ecza çantalarında bulunan ve duvar kenarlarında bolca yetişen ince ve beyaz tohumu çıkarabileceksen; yiyeceklerde baharat olarak kullanılan ince ve uzun tohumu, fakat tam olarak onu değil, onun krallara nispet edilenini tanıyorsan; tadı adına uygun, adı tadından türetilmiş eczayı bulabilirsen; bunların her birinden artık sayıların ilki kadar alınır. Yedirildiğinde köpeğin gözünü yaşartan ve hararetini artıran Hint danesinden mükemmel sayıların ilki kadar; burnuna damlatıldığında eşeğin anırmasını artıran eczadan; içinde bulunduğu eve duvar kertenkelesinin girmedığı eczadan, bu ikisinden karekökü bilinmeyen sayı kadar; lohusa kadına iyi gelen eczadan; 'sarhoş' denilen eczadan; sahil bölgelerinde yetişen acı ceviz kökünden; hoş kokulu meyvesi olan Süleyman ağacının kökünden; Kûllem¹⁶⁴

164 Hindistan'ın Arap Denizi'ne bakan güneybatı ucundaki bir sahil şehri.

toprağında yetişen ve bahsettiğimiz Hint danesine nispet edilse de ondan olmayan tıbbî bitkiden; bilfiil toprak, bilkuvve ateş olan ve bedenlere etki eden ruhlardan sayılan sarı renkli unsurdan, bunların her birinden dokuzu sayan ikinci sayı kadar; en üstteki elementin üzerine konmakla kendisine bulaşan yabancı maddelerin tamamından arındırılmış olan içerdiği şeylerin koruyucusundan, ilacın sıcak eczalarının tamamının yarısı kadar [alınır].

[3] Odunsu kuru eczalar dövülür. Sakızimsı yumuşak unsurlar, Nuh'a nispet edilen¹⁶⁵ ve ağaçların efendisi olan ağaçtan çıkarılan ve üzerinden bir tam yıl geçmiş olan, onları kaplayacak miktardaki suya yatırılır. Ardından havanda ezilir ve tamamı; nemlisi, akışkanı ve kurusu kıvam alıncaya dek güzelce karıştırılır. Daha sonra içi pürüzsüz bir kaba konur ve ağzı kapatılır. Yedi kırat ile on iki kırat arasında içilerek kullanılır.

[4] İlaçtaki her bir eczanın özellikleri şöyledir:

Hint Danesi: Soğuk eczaların mizacını dengeli hale getirir ve düzeltir; ısıtır, yumuşatır, olgunlaşmalarına yardım eder ve şişlikleri açar.

İyi Gelen: Yoğunlaşan öz-sıvıları seyreltir; zehirlere karşı koyar, akrep ve yılan sokmalarına iyi gelir.

Ateş: İçerisinde bol miktarda ateş elementi cüzü vardır. Bu cüzler sayesinde ince eczalar kalın olanlarla¹⁶⁶ ve sıcak eczalar soğuk olanlarla iyice kaynaşır.

Süleyman'a Nispet Edilen: İç ve dış ağrıların tamamını dindirecek benzeşme ve uyum gücüne sahiptir.

Sarhoş: Ateşsi, hafif ve sıcak niteliği sayesinde, soğuk eczaların soğukluğunu topraksı niteliğe dönüştürür.

Küllem'de Yetişen: İlacın mizacını dengeli hale getirir; hayvan ısırıklarına, akrep sokmasına ve soğuk zehirlerin tamamına karşı ilacın faydasını artırır.

165 Yaratılış 9:20: "Toprağı işleyen Nuh, ilk üzüm bağını dikti."

166 Yukarıdaki tercüme doğru kelimenin "bi-kesifihâ" olduğu çıkarımına göre yapılmıştır. Nüshada biraz müdahale edilmiş biçimde "bi-keyfiyyetihâ" (ateşin niteliğiyle) yazılıdır. Buna göre tercüme şöyle olacaktır: "... Bu unsurlar sayesinde, ateş niteliğini elde etmekle, ince eczalar birbirleriyle ve sıcak eczalar soğuk olanlarla kaynaşır."

Ecza Çantalarında Bulunan: Soğutma, uyuşturma ve uyutma özelliği vardır. Bu nedenle zonklayan ağrı ve sancıları dindirmeye yardımcı olur.

Sahil Bölgelerinde Yetişen: Isıtma, seyreltme ve açma özelliği vardır. Soğuk hastalıklara iyi gelir; zehirlere ve ısırıklara karşı koymaya yardımcı olur.

Krallara Nispet Edilen: İç organları güçlendirir, yoğunlaşmış rutubeti seyreltir, yelleri uyuşturur, zehirlere iyi gelir.

Kertenkeleyi Uzaklaştıran: Uyku verir, olgunlaştırır, ağrıları dağıtır ve karıştırıldığı diğer eczaların vücudun en ücra köşelerine ulaşmasını hızlandırır.

Tadı Belirtilen: Zehirlerin, ısırıkların ve sokmaların tamamına karşı koyar; uyutur ve durgunlaştırır; çürümeyi engeller; balgamlı öksürüğe iyi gelir.

Tütsü Yapılan: Organları güçlendirir, onların rutubetini kurutur; harareti artırır; zihni berraklaştırır; balgam temelli kronik ateşli hastalıkları engeller.

[5] Bu ilacın mizacı, hakikatte birinci derecede –ortasından biraz aşağıda olmak üzere– sıcaktır. Fakat diğer eczaları kaplayan ecza, ilk birleşimdeki ölçüye kıyasla, ilacın mizacının sıcaklığını biraz daha artırmaktadır. Sonuçta, bu ilahtaki sıcak parçaların toplamı 545, soğuk parçaların toplamı 296'dur ve soğuk parçaların sıcak parçalara oranı, birin ikiye oranına yakındır.

D. EKLER

D.1 Zencânî, “Hallü'd-devâi'l-mermûz”, *Cevâmiu'l-edviyeti'l-müfredre ve'l-mürekkebe* (Tahkik ve Çeviri)

Tiryaktaki Remizlerin Çözümü

حلّ الدواء المرموز

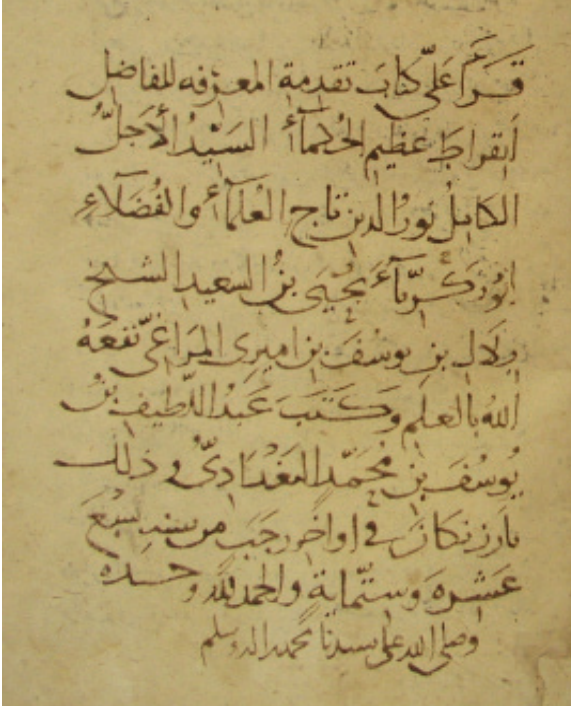
Mabet tütsüsü, günlüktür. İkinci remiz, yani ince ve beyaz tohum, banotu tohumudur. İnce ve uzun tohum bülbülotudur. Tadı adına uygun ve adı tadından türemiş ecza mürdür. Zikredilen eczalardan her birinin miktarı on iki dirhemdir. Hint danesi biberdir. Remizli miktarı ise altı dirhemdir. Buruna damlatıldığında eşeğin anırmasını artıran ecza afyondur. İçinde bulunduğu eve duvar kertenkelesinin girmediği ecza safrandır. Kökü bilinmeyen sayı üç dirhemdir. İki eczanın miktarı budur. Lohusalara iyi gelen bitki lohusaotudur. Sarhoş denilen bitki kusttur. Sahil beldelerinde yetişen acı ceviz kökü; yani Süleyman ağacının kökü, adamotudur. Küllem toprağında yetişen bitki, dârîfülfüldür. Bilfil toprak, bilkuve ateş olan sarı renkli unsur, sarı kükürttür. Dokuzu saymayan ikinci sayı, ikidir. Zikredilen koruyucu, köpüğü alınmış baldır. Miktarı [diğer eczaların] üç katıdır. Kuru eczanın yatırıldığı şey, yani Nuh'a nispet edilen ağacın meyvesinin suyu yıllanmış şaraptır.

أما بخور الهياكل، فهو اللبان. وأما المرموز الثاني، وهو بزر الدقيق الأبيض، فهو بزر البنج. وأما البزر الدقيق المستطيل، فهو التودري.² وأما الدواء الذي طعمه مناسب لاسمه واسمه مشتق من طعمه، فهو المرّ. وأما المقدار، فهو اثنا عشر درهما من كلّ واحد من الأدوية المذكورة. وأما الحبّ الهنديّ، فهو الفلفل، وأما قدره المرموز، فهو ستة دراهم.³ وأما⁴ الدواء الذي استعطف⁵ الحمار نهق، فهو الأفيون. وأما الدواء⁶ الذي لا تقرب الوزغة بيتا⁷ فيه، فهو الزعفران. وأما العدد الذي لا يُعرف جذره، فهو ثلاثة دراهم، مقدار كلّ واحد من الدواءين. وأما الدواء الفاضل⁸ للنفساء، فهو الزراوند.⁹ وأما الدواء¹⁰ الذي يقال له السكران، فهو¹¹ القسط. وأما أصل الجوز المرّ النابت في بلاد بحر، وهو من أصل شجرة سليمان، فهو يبروح.¹² وأما العقار¹³ الذي ينبث بأرض كולם فهو دار فلفل. وأما العنصر الأصفر اللون الذي هو بالفعل أرض وبالقوة نار فهو الكبريت الأصفر. وأما العدد الثاني¹⁴ الذي لا يعدّ تسعا فهو اثنان. وأما الحافظ المذكور فهو العسل المصقّى، وأما مقداره فهو ثلاثة أضعاف. وأما ما تُتفع¹⁶ به الأدوية اليابسة الذي بأنه ماء ثمرة¹⁷ الشجرة المنسوبة إلى نوح فهو الشراب العتيق.

11 ج: هو.	1 ش: حد.
12 ج: يبروح.	2 ج ل: تودري.
13 ش: الفقار.	3 ج – وأما الحب الهندي فهو الفلفل، وأما قدره المرموز فهو ستة دراهم.
14 ش – الثاني.	4 ل – وأما.
15 ج – الذي.	5 ش: استعطف.
16 ل: تنفع.	6 ش – الدواء.
17 ش: وأما ثمرة.	7 ج: بينا.
	8 ش ل: الفاضل.
	9 ج ل: زراوند.
	10 ج ل: والدواء.

D.2. Abdüllatîf el-Bâğdâdî ve Zekeriyâ el-Merâğî Arasındaki Kıraat Kayıtları

Kıraat Kaydı 1 (*Hipokrat, Takdimetü'l-ma'rife*), 120a.

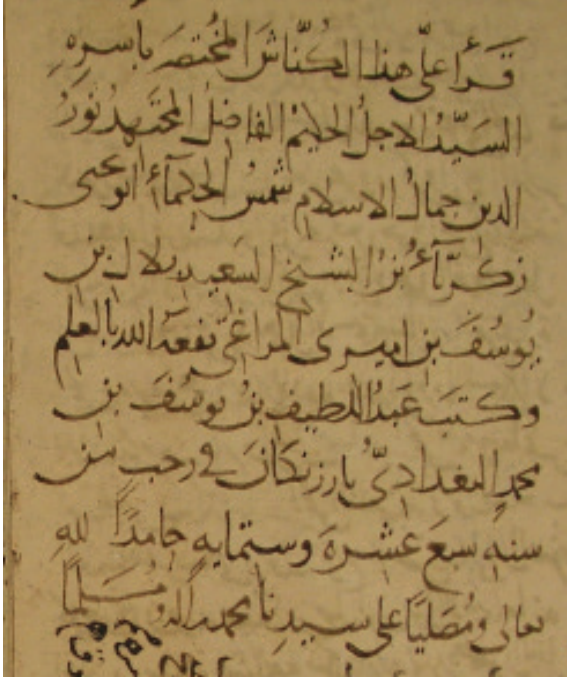

قرأ عليّ كتاب تقدمية المعرفة للفاضل أبقراط عظيم
الحكماء، السيّد الأجلّ الكامل نور الدين تاج العلماء
والفضلاء أبو زكريّا يحيى بن السعيد الشيخ بلال بن
يوسف بن أمير الميراثي، نفعه الله بالعلم.

وكتب عبد اللطيف بن يوسف بن محمّد
البغداديّ. وذلك بأرزنكان في أواخر رجب من سنة سبع
عشرة وستمائة. والحمد لله وحده، وصلى الله على سيّدنا
محمّد وآله وسلّم.

Hekimlerin önderi, üstat Hipokrat'ın *Takdimetü'l-ma'rife* adlı kitabını, âlimlerin ve üstatların önderi, muhterem ve yetkin, dinin nuru, âlimlerin ve fazılların tacı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Saîd Şeyh Bilâl bin Yûsuf b. Emîrî el-Merâğî -Allah, ilminin faydasını görmeyi nasip etsin- bana okudu. Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî, Erzincan'da, 617 yılının Recep ayının sonlarında [21-30 Eylül 1220] yazdı. Hamd yalnızca Allah'adır. Allah, efendimiz Muhammed'e ve ailesine salât ve selam eylesin.

Kıraat Kaydı 2 (Abdüllatif el-Bağdâdî, el-Künnâşü'l-mubtasar), 153b.

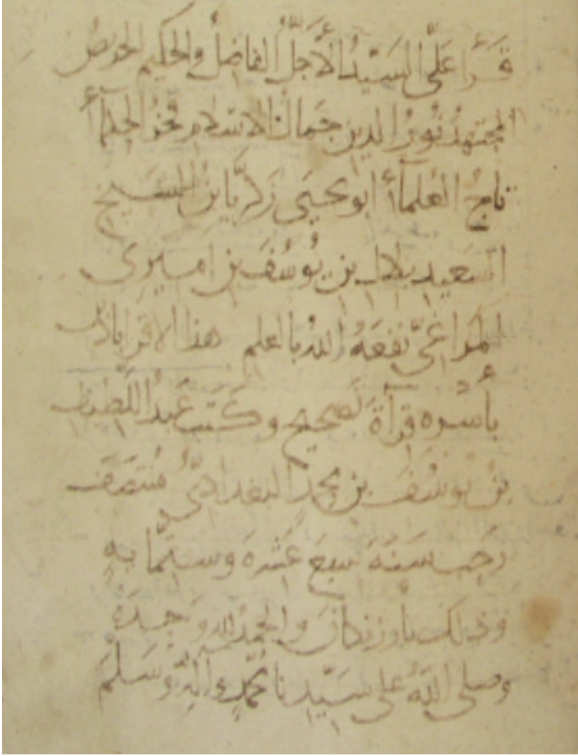

قرأ علي هذا الكناش المختصر بأسره السيد
الأجل الحكيم الفاضل المجتهد نور الدين جمال
الإسلام شمس الحكماء أبو يحيى زكريا بن الشيخ
السعيد بلال بن يوسف بن أميرى المراغي، نفعه الله
بالعلم.

وكتب عبد اللطيف بن يوسف بن محمد
البغدادي بأرزكان في رجب من سنة سبع عشرة
وستمائة، حامدا لله تعالى ومصليا على سيدنا محمدا
وآله وومسلما.

Bu *el-Künnâşü'l-mubtasar*'ın tamamını muhterem, yetkin ve müçtehit hekim, dinin nuru, İslam'ın güzelliği, hekimlerin güneşi Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Şeyh Saîd Bilâl b. Yûsuf b. Emîrî el-Merâğî -Allah, ilminin faydasını görmeyi nasip etsin- bana okudu. Abdüllatif b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî, Erzincan'da, 617 yılının Recep ayında [Eylül 1220], Yüce Allah'a hamd ederek ve efendimiz Muhammed'e, ailesine ve ashabına salât ve selam ederek yazdı.

Kıraat Kaydı 3 (İbnü't-Tilmîz, Akrâbâzîn), 161a.

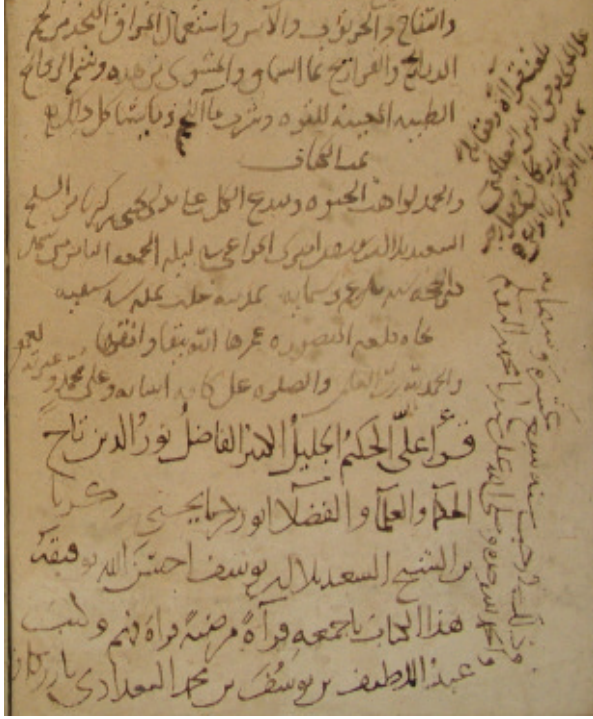

قرأ علي السيد الأجل الفاضل والحكيم الحريص
المجتهد نور الدين جمال الإسلام فخر الحكماء تاج
العلماء أبو يحيى زكريا بن الشيخ السعيد بلال بن يوسف
بن أميري المراغي، نفعه الله بالعلم هذا الأقرباذين بأسره
قراءة تصحيح.

وكتب عبد اللطيف بن يوسف بن محمد البغدادي
منتصف رجب من سنة سبع عشرة وستمائة، وذلك
بأرزنان. والحمد لله وحده، وصلى الله على سيدنا
محمد وآله وسلم.

Muhterem, yetkin, gayretli ve müçtehit
hekim, dinin nuru, İslam'ın güzelliği,
hekimlerin övüncü, âlimlerin tacı Ebü
Yahyâ Zekeriyâ b. Şeyh Saïd Bilâl
b. Yûsuf b. Emîrî el-Merâğî -Allah,
ilminin faydasını görmeyi nasip etsin-
bu *Akrâbâzîn*'in tamamını düzeltme
okuması olarak bana okudu. Abdüllatîf
b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî, 617
yılıının Recep ayının ortasında [15 Eylül
1220], Erzincan'da yazdı. Hamd yalnızca
Allah'adır. Allah, efendimiz Muhammed'e
ve ailesine salât ve selam eylesin.

Kıraat Kaydı 4 ([Abdüllatif el-Bağdâdî], Teâlîk alâ'z-Zübedi't-tıbbiyye), 216b.

قرأ عليّ الحكيم الجليل الكبير الفاضل نور الدين
تاج العلماء والحكماء والفضلاء أبو يحيى زكريّا بن الشيخ
السعيد بلال بن يوسف - أحسن الله توفيقه - هذا الكتاب
بأجمعه قراءة مرضية قراءة فهم.

وكتب عبد اللطيف بن يوسف بن محمد البغداديّ
بأرزكان، وذلك في رجب من سنة سبع عشرة وستمائة.
والحمد لله وحده، وصلى الله على سيّدنا محمّد وآله
وسلم.

Büyük ve yetkin hekim, dinin nuru, âlimlerin, hekimlerin ve yetkinlerin tacı Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Şeyh Saîd Bilâl b. Yûsuf -Allah başarılarını daim eylesin- bu kitabın tamamını memnun edici bir okumayla ve anlama okumasıyla bana okudu. Abdüllatif b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî, Erzincan'da, 617 yılının Recep ayında [Eylül 1220] yazdı. Hamd yalnızca Allah'adır. Allah, efendimiz Muhammed'e ve ailesine salât ve selam eylesin.

D.3. Manisa YEK 1781'in Muhtevası

1. Huneyn b. İshâk (ö. 260/873), *Kitâbü'l-Mesâil fi't-tıbb li'l-müteallimîn mea ziyâdâti Hubeys*, 1b-51a.¹⁶⁷
2. İbn Hebel el-Bağdâdî'nin (ö. 610/1213), *el-Mubtar fi't-Tıbb*'inin mukaddimesi, 51b-52a.¹⁶⁸
3. Şiir türünden kayıtlar, 52b.
4. Ebü'l-Ferec Abdullah b. Tayyib el-Bağdâdî (ö. 435/1044), *Şerhu Mesâili Huneyn b. İshâk mea ziyâdâti Hubeys*, 53a-116a.¹⁶⁹
5. *Min kelâmi'l-feylesûf Ebi'l-Ferec Abdillâh b. et-Tayyib*, 116b-118a.¹⁷⁰
6. Fizik sahasıyla ilgili bir not: “el-İlle fi kevnî'l-umûri't-tabîiyye seb'atün”, 118a.¹⁷¹
7. Hipokrat'ın *Takdimetü'l-ma'rifê*'sinden notlar, 119a.
8. Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin, 617 Receb'inin son on günü içinde (21-30 Eylül 1220), Erzincan'da, Merâğî'ye Hipokrat'ın *Takdimetü'l-ma'rifê* adlı eserini okuttuğunu belgeleyen, onun tarafından kaleme alınmış kıraat kaydı, 120a.
9. Ebikrât, *Takdimetü'l-ma'rifê*, 120b-129b.¹⁷²
10. Çeşitli notlar, 130a.¹⁷³
11. [Abdüllatîf el-Bağdâdî], *el-Künnâşü'l-muhtasar*, 130b-153a.¹⁷⁴

167 Nüsha Zekeriyâ b. Bilâl el-Merâğî tarafından, 13 Şevval 618–25 Zilhicce 618 (30 Kasım 1221–9 Şubat 1222) tarihleri arasında, Halep'teki Mansûriyye Kalesi karşısında yer alan Seyfiyye Medresesi'nde istinsah edilmiş ve Semînüddîn b. el-Berdî'ye (البردي) okunmuştur.

168 Karşılaştırma için bkz. İbn Hebel, *el-Mubtârât*, 1/2-7.

169 Merâğî tarafından 10 Rebîülâhîr 615'te (6 Temmuz 1218) Niksar'da (Tokat) istinsah edilmiştir.

170 Merâğî tarafından 12 Rebîülâhîr 615'te (8 Temmuz 1218) Niksar'da istinsah edilmiştir.

171 630'da (1232–3) Kayseri'de yazılmıştır.

172 Merâğî tarafından 1 Safer 617'de (7 Nisan 1220) Halep'te istinsah edilmiştir.

173 Takip eden sayfalarda karışıklık bulunmaktadır: Sonraki sayfada 131 yazılması gerekirken 129 yazılmıştır. Daha sonraki sayfalarda ise iki ayrı numaralandırma yapılmış, ikincisi yanlış numara verdiği gibi doğru olan numaraların da üzerini çizmiştir. Bu sayfadan itibaren sayfaların tamamını düzelterek kaydettim.

174 Merâğî tarafından 15 Receb 617'de (15 Eylül 1220) Erzincan'da istinsah edilmiştir. Büyük ihtimalle Abdüllatîf el-Bağdâdî'ye aittir ve bilinen tek nüshadır.

12. Abdülatîf el-Bağdâdî'nin, Receb 617'de (Eylül 1220), Erzincan'da, Merâgî'ye *el-Künnâşü'l-muhtasar* adlı eseri okuttuğunu belgeleyen, onun tarafından yazılan kıraat kaydı, 153b.
13. Tıbbıa dair çeşitli notlar, 153b-154a.
14. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Berşâ'sâ*, 154b-158a.¹⁷⁵
15. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Emînü'l-ervâh*, 158a-159a.
16. "İ-Mutrân el-İsrâîlî el-Mevsîlî" başlıklı tıbbî not, 159b.
17. Çeşitli notlar, 160a.
18. Abdülatîf el-Bağdâdî'nin 15 Receb 617'de (15 Eylül 1220), Erzincan'da, Merâgî'ye kendi hocası İbnü't-Tilmîz'in *el-Akrâbâzîn* adlı eserini okuttuğunu belgeleyen, onun tarafından kaleme alınmış kıraat kaydı, 161a.
19. İbnü't-Tilmîz el-Bağdâdî, *el-Akrâbâzîn*, 161b-204a.¹⁷⁶
20. Tabip ve filozof Ebû Saîd el-Hüseyin b. Mahtar'ın balgam söktüren tiryakı, 204b.
21. İbn Mahtar'ın karaciğer tıkanıklığını gideren tiryakı, 204b.
22. İbn Mahtar'ın zehirlere karşı iyi gelen tiryakı, 205a.
23. [Abdülatîf el-Bağdâdî], *Teâlîk ale'z-Zübedî't-tıbbiyye fî ilmi'l-emrâz ve es-bâbibâ li-Ebî Ali Yuhannâ b. Abdülmesîh*, 205b-216b.¹⁷⁷
24. Abdülatîf el-Bağdâdî'nin, Receb 617'de (Eylül 1220), Erzincan'da, Merâgî'ye *Teâlîk ale'z-Zübedî't-tıbbiyye* adlı eseri okuttuğunu belgeleyen, onun tarafından kaleme alınmış kıraat kaydı, 216b.
25. Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) *Firdevsü'l-bikme*'sinden notlar, 217a-218a.¹⁷⁸
26. Devâ' li'l-külenc, 218b-221b.

175 Merâgî tarafından 30 Receb 617'de (30 Eylül 1220) Erzincan'da istinsah edilmiştir.

176 Merâgî tarafından 22 Muharrem 617'de (29 Mart 1220) Halep Kalesi karşısındaki Seyfiyye Medresesi'nde istinsah edilmiştir.

177 Merâgî tarafından 8 Zilhicce 618'de (23 Ocak 1222) Halep Kalesi karşısındaki Seyfiyye Medresesi'nde istinsah edilmiştir. Büyük ihtimalle Abdülatîf el-Bağdâdî'ye aittir ve bilinen tek nüshadır.

178 Merâgî tarafından 1 Receb 617'de (1 Eylül 1220) Erzincan Medresesi'nde kaydedilmiştir.

27. “Fî hummâ'd-dem”, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'undan alıntı, 222a-222b.¹⁷⁹
28. “Faslun fi'l-Kânûn fi sakyî's-sekencübîn”, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'undan alıntı, 223a-223b.¹⁸⁰
29. “Fasl fi'l-buhûrât elletî tenfau'l-bevâsîr”, Ebû Saîd Mansûr b. İsa'nın (5./10. yüzyıl ortasında hayatta) *Akrabâzîn*'inden alıntı, 223b.
30. Tâceddin Ebû Muhammed Ali b. el-Hüseynî el-Bulgârî, *el-Muhtasar fi ma'rifeti'l-edviyeti'l-müfreda ve mâbiyyetihâ*, 224b-267a.¹⁸¹
31. Arapça ve Farsça Notlar, 267a-267b.

179 İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, 4/59-60.

180 İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, 4/43.

181 Ferağda, eserin imla yoluyla, 615 Zilkâde'sinin son on gününde (17-27 Şubat 1219), Musul'da şehir dışındaki Mücâhidiyye Hanı'nda telif edildiği söylenmiştir. Merâgî tarafından, 6 Şevval 619'da (13 Kasım 1222) Konya'da ikinci kez istinsah edilmiştir. Kullanılan ifadelerden müellifin sağ olduğu anlaşılmaktadır. Bu esnada Bulgârî de Konya'da olmalıdır. Eserin bilinen tek nüshasıdır.

